

EQUAL

treatment

Magazine of the Treatment Action Campaign

November 2011

LUNGHISA MILAWU- PONISAKA VUTOMI BYA HINA!

Vana na vutivi: Swiletelo swo olova eka mfanelo wo xava no xavisa na mirhi leyi nga dumangiki

Hilaha wu tirhaka ha kona: Hikwalaho ka yini ku Lunghisiwa Nawu wa mfanelo wo xava no xavisa nga ta hlayisa vutomi

Tiphilisi na ntshovelo: Ntityiso hi tikhamphani ta swidzidziharisi

Muhleri: Marcus Low

Muhleri wa swifaniso: Andrea Zeelie

Muhleri wa khopi: Cathy Goudie

Vanghenisi va xandla: Catherine Tomlinson, Hyewon Won, Elizabeth Vale, Thandeka Vinjwa, Luckyboy Nkhondwane, Elizabeth Mills, Adam Houston, Adam Malapa

Xifaniso xa khavhara: Samantha Reinders

Vuteki bya xifaniso: Deena Bosch, Alon Skuy, Chelsea Maclachlan, Harsh Vardhan, Elizabeth Mills, Community Media Trust, Oupa Nkosi, Thandeka Vinjwa, Jose Cendon, Adam Malapa, Paul Davis, Jockey Kit, Rico Gustav, na Tony Baloyi. Nhlamuselo eka pheji 21 hi Sizwe Nguqo.

Swikhenso swo hlawuleka eka Jonathan Berger wa SECTION27, eka Brook Baker wa Northeastern University School of Law na le ka Yousuf Vawda wa le ka Yunivhesiti ya Kwazulu-Natal eka ku pfuxeta switsalwana eka nkandziyiso wa Equal Treatment. Swikhenso swi tlhela swi yisiswa eka vatiyimiseri eIndiya, Brazil, Thailand na matiko man'wana yo tala laha hi nga dyondzaka no kuma nhlonhloloto.

Vuhangalasi: Market Insertion Bureau

Vukhavi: Design for development, www.d4d.co.za

Vukandziyisi: CTP Book Printers

Vuhundzuluxi: Bohle Conference and Language Services

TAC yi tiuyimiserile ku nyika vanhu lava nga na HIV, mindyangu ya vona na vahlayisi marungula laya kongomeke hi mirhi leyi yo hanyisa na vutshunguri. TAC na varhangeri va vona vo tiyimela eka vumaki bya mirhi xikan'we na vumaki lebyi nga voyameriki ethelo na mirhi yin'wana naswona va ri hava ku tsakela ka swa timali na vona.

Nkandziyiso lowu wa Equal Treatment wu seketeriwa hi swa timali hi Global Fund to Fight AIDS, Tuberculosis and Malaria, na hi Oxfam Australia.

Magazini lowu wu tlhela wu kumeka hi Tsonga, Xhosa na Zulu.

U nga kuma nkandziyiso lowu na lowu hundzeke wa Equal Treatment eka www.tac.org.za/community/equaltreatment/

Equal Treatment is published by the Treatment Action Campaign.

Kherefu ya Poso: PO Box 2069, Cape Town 8001

Kherefu ya Ndhawu: Westminster House, 122 Longmarket Street, 3rd Floor, Cape Town 8000

Riqingho: 0861 END HIV

Fekisi: +27 21 422 1720

Webusayiti: www.tac.org.za

Tihofisi ta Xifundzantsongo ta TAC

Xifundzhantsongo xa Khayelitsha: 021 364 5489

Xifundzhantsongo xa Ekurhuleni: 011 873 4130

Xifundzhantsongo xa Lusikisiki: 039 253 1951

Xifundzhantsongo xa Pietermaritzburg: 033 394 0845

Xifundzhantsongo xa Gert Sibande: 017 811 5085

Xifundzhantsongo xa Mopani: 015 307 3381

VUNDZENI

Nkandziyiso wa 41 – Hukuri 2011
Xitsonga

Mapheji ya 1–11

Mfanelo wo xava no xavisa ta Ntolovelo

Mfanelo wo xava no xavisa na layisense leyi boha mirhi leyi helelaka etlilini na le mirini ya hina. Endzhaku ka xiletelo xo olova xa mfanelo wo xava no xavisa, hi kambela hilaha mirhi leyi nga dumangiki yi poniseke vutomi hi ku ehlisa minxavo. Exikarhi ka switsalwana leswimbirhi, hi nyika mavonelo ya mali leyi tikhamphani ta mirhi ti yi endlaka.

Mapheji ya 12–17

Hilaha nawu wu faneleke ku cinca Mfumo wu nga ponisa vutomi byo tala na mali yo tala hi ku endla tindlela titsongo ta nawu wa mfanelo wo xava no xavisa. Hi longoloxa swilo swa ntlhanu swa nkoka leswi faneleke ku endlwa no hlamusela hilaha mintwanano ya tinxakanxaka yi nyikiwa mfumo wa Afrika Dzonga mfanelo wo simekiwa ka ku cincinciwa loku.

Mapheji ya 18–28

Alana na lavo hlupha

United States na European Union va le ku tshikileleni matiko yo tala ku sayina ntwanano wa mabindzu leyi nga biha eka rihanyo ra vaaki. Hi langutisa eka hilaha matiko man'wana ya lweke no hlula ka nkoka. Kambe xosungula, hi tlhantlha hilaha tipholisi ta TRIPS-plus – swipimelo leswi nga vaka na ntshikelelo wo biha eka rihanyo ra vaaki.

Xifaniso hi Deena Bosch.

Vuhlari

Vutomi bya hina byin'wana na byin'wana byi khumbhekile hi ku fikelela mirhi kumbe mpfumaleko wa wona. Eka minkarhi yin'wana un'wana wa hina, kumbe un'wana endyangwini wa ka hina, u lavile mirhi ku tshungula vuvabyi kumbe xiyimo lexi nga tshungulekiki. Hambiswiritano, mirhi yo tala ya nkoka a yi kumeki eka xiyenge xa mfumo hikwalaho ka minxavo yo durha. Kwalaho, vuswikoti bya hina byo kuma mirhi leyi byi bohiwile hi loko hi ri na vuxirho bya xikimi xa swa vutshunguri kumbe u nga kotaka ku hakelela mirhi emasungulweni.

Mfanelo eka rihanyo wu kumeka eka Vumbiwa bya hina. Kambe ngopfu-ngopfu eka swisiwana, madurhelo ya mirhi ya tala ku tekela mfanelo lowu ehansi. Eka nkandziyiso lowu wa *Equal Treatment* hi valanga hilaha milawu ya mabindzu ya laha kaya na matiko ya misava, xikan'we na mintwanano ya mabindzu eka vun'winyi bya ndhawu, swi pfumelela tikhamphani ta mirhi ku hakerisa minxavo ya le henhla ya mirhi, hi mbuyelo wa leswaku i ntsena swifumi swi nga yi kotaka ku yi xava.

Mbuyelo wa milawu leyi ya vun'winyi bya nhundzu hi leswi vo tala va swi vulaka ntswalo 'wo tlula mpimo' eka vumaki bya mirhi. Kwalaho, nhlayo yo tala ya mirhi yo cinca-vutomi na yo ponisa-vutomi a yi si fikeleleka eka vanhu lava yi lavaka.

Ku sukela hi 1995 – 2002, vumaki bya mirhi byi tekiwe tanihi byo vuyierisa swinene eka vumaki eUnited States. Hi 2008 na 2009, vumaki byi yile emahlweni byi va kona exikarhi ka swiyenge swa mabindzu laya ngenhisaka mali, ya koxa xiyimo xa vunharhu eka malembe hi mambirhi.

Hi nkarhi lowu loko vumaki bya mirhi byi ngenhisile mbindzulo ku tlula xiyenge xin'wana eUS, mamiliyoni ya vanhu ku angarhela Afrika a va nga katsiwangi eka vutshunguri bya antiretroviral, hikwalaho ka mixavo ya le henhla ya mirhi leyi. Hi 2000, mutivi wa ndhuma wa HIV/AIDS emisaveni DS, Dr Peter Mugenyi wa le Uganda, u vule leswi dumeke hi vuvabyi lebyi, "Vuvabyi byi laha mirhi yi nga riki kona".

Tanihi xiphemu xa nkoka xa mfanelo wa rihanyo, mirhi yi fanele ku langutisiwa tanihi leyi nga kahle eka vaaki. Kwalaho hinkwerhu hi fanele ku vutisa xivutiso xa leswaku hikwalaho ka yini milawu ya tinxakaxaka yi sirhelelaka mibindzulo ya tikhamphani ta mirhi ku tlula loko yi sirhelela ku fikelela mirhi ya nkoka.

Ku hundza eka minxavo ya le henhla ya mirhi ku na switandzhaku swin'wana swa milawu leyi sirhelelaka vun'winyi bya nhundzu: tikhamphani ta mirhi a ti tali ku endla vuvakisi eka ku endla mirhi ya vuvabyi leyi nga taliki ku enliwa ematikweni laya ha hlulukaka. Mirhi ya vuvabyi lebyie a yi nyiki mbuyelo wo fana na vuvabyi lebyi khumbhaka swifumi. Hi 2005 Global Forum for Health Research yi ringanyet leswaku i 10% ntsena ya mali leyi tirhisiwaka ematikweni ya misava eka ndzavisiso wa swa rihanyo lowu a wu langutana na vuvabyi lebyi a byi khumbha 90% ya swisiwana emisaveni hinkwayo.

Hambiswiritano, loko milawu ya mabindzu ya tinxakaxaka eka vun'winyi bya nhundzu yi hlulekile eka ku fikelela mirhi yo chipa, ka ha ri na xivangelo xo va na ntshembho. Milawu leyi yi katsa mimbuyelo leyi pfumeleleka mimfumo ku sirhelela rihanyo ra vaaki hi ku teka magoza yo hunguta minxavo ya mirhi. Handle ka leswi, matiko yo tala (ku katsa Afrika Dzonga) yi hlulekile ku vumba swin'wana swa swihlawulekisi leswi kuva eka milawu ya wona ya rixaka ku yi tirhisa hi ndlela ya kahle. Loko mfumo wa hina wu tiyimiserile hi ku sirhelela timfanelo ta hina eka rihanyo, swihlawulekisi leswi swi fanele ku tsariwa kuva nawu wa Afrika Dzonga. Entiyisweni, ku tiyisisa nawu wa hina wa timfanelo wo xava no xavisa, i xiphemu xa nkoka ku vona leswaku kuna ku fikelela ko antswa eka mirhi. Timhaka tin'wana ku fana na ku nonoka ka ku tsarisa ka mirhi, ku hluleka eka ku xava na mpimanyeto, na nkayivelo wa xiyenge xo thola eka xiyenge xa hina xa rihanyo, swi fanele ku lulamisiwa.

Eka nkandziyiso lowu wa *Equal Treatment* hi langutisa eka ku cinca loku Afrika Dzonga yi faneleke ku endla nawu wa hina wa mfanelo wo xava no xavisa ku hunguta minxavo ya mirhi. Hi tlhele hi kombisa ntshikelelo ku suka eka European Union na United States eka swipimelo swo tiyisisa vusirhelelo bya vun'winyi bya ntikelo ematikweni lawa ya ha ku hlulukaka. Afrika Dzonga yi fanele ku alana na swipimelo leswi, leswi nga ta tlakusa minxavo ya mirhi na mibindzulo ya vumaki bya mirhi loko hi le tlhelo yi sivela ku fikeleleka ka mirhi leyi ponisaka vutomi.

Mfumo wa Afrika Dzonga wu na swiboho swa vumbiwa ku tisa ku cinca koloko eka nawu lowu nga ta leswaku kuna ku fikelela eka mirhi yo ponisa vutomi. I nkarhi hi endla mfumo wu va na vutihlamuleri.

Catherine Tomlinson, Mulavisisi Nkulu, Treatment Action Campaign

A group of young people, likely at a protest or rally, are shown in a close-up shot. One person in the foreground is shouting with their mouth wide open, holding a mobile phone high in their right hand. Other people in the background have their hands raised in various gestures, some pointing. The scene is filled with energy and emotion.

LUNGHISA MILAWU- PONISA VUTOMI BYA HINA

“Xiyenge xa 27. Nhlaysiso wa rihanyo, swakudya, mati na nsirhelelo wa ximunhu

- (1) Mani na mani u na mfanelo ku fikelela eka
 - (a) vukorhokeri bya nhlaysiso wa rihanyo, ku katsa nhlaysiso wa rihanyo ra swa mbeleko;
 - (b) swakudya swo enela na mati na
 - (c) nhlaysiseko wa vaaki, ku katsa, loko va hluleka ku tihlayisa no hlayisa lava tshembheleke eka vona, mpfuno lowu faneleke wa ximunhu.

(2) Mfumo wu fanele ku teka milawu leyi twalaka na swipimelo swin'wana*, eka switirhisiwa leswi nga kona, ku fikelela ku lemuka loku yaka emahlweni eka yin'wana na yin'wana ya timfanelo leti.

(3) Ku hava loyi a nga ta aleriwa vutshunguri bya mirhi ya xihatla.”

Vumbiwa bya Riphaboliki ra Afrika Dzonga

***Wun'we wa mpimo wa milawu leyi twalaka hi leswaku mfumo wu fanele ku cinca Nawu wa Afrika Dzonga wa mfanelo wo xava no xavisa hi xihatla ku vona leswaku kuna ku fikelela eka mirhi yo xaveka.**

Ku cinca ka milawu loku mfumo wu faneleke kuva wu ku endla ka pfumeleriwa ehansi ka nawu wa matiko ya misava. Hi ku engetela ku phikizana ka kahle, ku cinca loku ku ta pfuna ku ehlisa minxavo ya mirhi ya nkoka. (Hlaya swo tala hi vuxokoxoko eka ku cinca loku eka mapheji ya 12–17.)

Loko mfumo wu hluleka ku fikelela swiboho swa wona swa vumbiwa mayelana na leswi, mhaka yi fanele ku yisiwa ekhoto. Loko leswi swi humelela, swi nga humelela kuva khoto yi lerisa mfumo ku tisa ku cinca loku eka Nawu wa Afrika Dzonga wa mfanelo wo xava no xavisa.

TIVA TIMHAKA TA WENA

Ku tinyiketela ka kahle ku sungula hi dyondzo ya kahle. Laha i khume ra mathema ya nkoka lawa hi faneleke ku ya twisisa eka pfhumba leri ku cinca nawu wa hina wa mfanelo wo xava no xavisa:

Mfanelo wo xava no xavisa
pheji 4

Xiboho xa Doha pheji13

Tilayisense to tinyiketela
pheji 5

Mirhi leyi nga dumangiki
pheji 8

Tilayisense leti bohaka pheji 5

Mfanelo wo xava no xavisa mirhi
pheji 8

TRIPS-plus pheji 20

TRIPS pheji 13

Ku kanetana na mali ya mpfuno eku sunguleni na le ndzhaku
pheji 20

Swiyimo swa mfanelo wo xava no xavisa mirhi
pheji 14

Mfanelo wo xava no xavisa

I yini mfanelo wo xava no xavisa?

Loko u ri na mfanelo wo xava no xavisa eka mirhi, kumbe endlelo ro humelerisa mirhi, hi wena ntsena u pfumeleriwaka ku endla murhi wolowo kumbe ku teka xiboho xa leswaku i mani un'wana a pfumeleraweke ku wu endla mfanelo wo xava no xavisa, i muxaka wa mfanelo wo hlawuleka kumbe ntshikelelo laha munhu un'we kumbe khamphani yi nga endla no xavisa ximakiwa. mfanelo wo xava no xavisa yi nyikiwa eka tinxaka hinkwato ta swimakiwa – kusuka eka mirhi leyi tshuriwaka kuya eka swiphemu leswi vumbaka tiselula, ku suka eka tindlela tintshwa to aka kuya eka ta tikhemikali.

Ntshikelelo na mfanelo wo xava no xavisa wu tala ku vula minxavo ya le henhla, tanihi leswi vukona bya yona byi sivelaka mphikizano. Entiyisweni, loko khamphani yi ri na mfanelo wo xava no xavisa ximakiwa yi nga lava nxavo wihi na wihi lowu vanhu va tsakelaka ku wu hakela, ku nga langutisiwa leswaku swi endla mali muni ku endla ximakiwa xexo. Lexi i xin'we xa swivangelo xo va mirhi yintshwa yi durha. Sweswi, mfanelo wo xava no xavisa wo hlava wu tirha kwalomu ka 20 wa malembe. Nkarhi wa mfanelo wo xava no xavisa a wu va wo koma ematikweni yo hlava ku nga si fika mpfumelelano wa 1994 World Trade Organization TRIPS. Entiyisweni eka matiko yo tala swimakiwa swa mirhi na vurimi a swi nga nyikiwi mpfumelelo wo xava no xavisa. (Hlaya swo tala hi TRIPS eka pheji 13.)

**MFANELO
WO XAVA NO
XAVISA**

Hikwalaho ka yini Mfumo wu nyika mfanelo wo xava no xavisa?

Xosungula, timfanelo to xava no xavisa ta nyikiwa ku endlela ku vona leswaku tikhamphani a ti tumbeti swihundla swo tshula. Xikombiso, loko u endla xikombelo xa mfanelo wo xava no xavisa mirhi wuntshwa, u fanele ku yisa vuxokoxoko lebyi u nga na byona hi leswi nga le ndzeni ka mirhi. Tikhamphani tin'wana ti nga tirhisa vuxokoxoko byebyo kan'we loko 20 wa malembe ya hundzele hi nkarhi.

Xavumbirhi, timfanelo to xava no xavisa ti endleriwa kuva na mbuyelo eka ku tshula novhele. Loko tikhamphani ti hluleka ku kuma mfanelo wo xava no xavisa, a ti nge vekisi nkarhi wo tala na mali eka vulavisi bya swimakiwa swintshwa. Mpfumaleko wa endlelo ro xava no xavisa, tikhamphani to loloha ti nga yimela tin'wana ku endla vulavisi kutani ti kopa ntirho wa vona. Mhaka hi leswaku mfanelo wo xava no xavisa wu fanel eku vuyerisa ndzavisiso na nhluvukiso.

Hambiswiritano, endlelo ra mfanelo wo xava no xavisa ri tala kuva ku tlangiwa ha rona. Tikhamphani ti tala ku koxa mali yo tala ku tlula laha swi faneleke ku endla mali leyi va yi vekiseke eka vulavisi. Eka timhangu tin'wana, nxavo wa le henhla wa mfanelo wo xava no xavisa mirhi wu tirhisiwa ku endla mibinzulo leyikulu.

I yini tilayisense to tinyiketela?

Loko u ri n'winyi wa mfanelo wo xava no xavisa ximakiwa, ku hava un'wana loyi a nga endlaka ximakiwa xelexo. Handle ka loko munhu un'wana kumbe khamphani leyi ku phikizana na yona yi ri na layisense. Kuna tinxaka timbirhi ta tilayisense: tilayisense to tinyiketela na tilayisense leti bohaka.

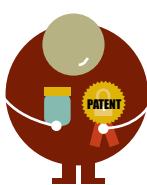
Layisense yo tinyiketela hi leyi nyikaka munhu un'wana ku endla ximakiwa xo karhi lexi nga na mfanelo wo xava no xavisa. Ku vuyeriwa eka layisense leyi, mukhomi wa layisense u tala ku hakeriwa mali. Mali ya mirhi leyi yi tala kuva kwalomu ka 5 kuya eka 15% wa nxavo lowu khamphani ya vumbirhi yi wu koxaka eka ximakiwa. Hi vula tilayisense leti to tinyiketela hikuva mukhomi wa mfanelo wo xava no xavisa a nga sindzisiwi hi nawu kuva a ku nyika yona.

Tikhamphani letikulu ta mirhi ti nyika tilayisense titsongo to tinyiketela. Leswi i mhaka ya leswaku ti endla mali yo tala

**LAYISENSE
YO
TINYIKETELA**

R 2,000

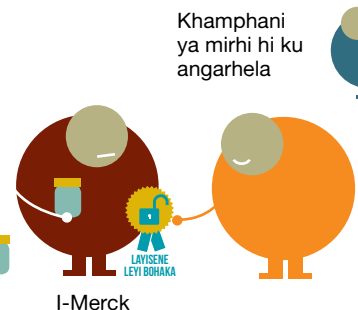
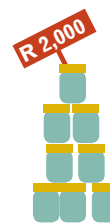
I-Merck

Khamphani
ya mirhi
hi ku
angarhela

Antiretroviral yintshwa ya nkoka leyi vuriwaka raltegravir yi tumbuluxiwile hi khampani ya mirhi ya Merck. Hi 2002 Merck yi tsarisile mfanelo wa yona wo xava no xavisa murhi. Leswi swi vula leswaku ku fikela 2022 i Merck ntsena yi nga endlaka no xavisa raltegravir. A hi nge yimi nkarhi wo leha kuva minxavo yi ehla

ARV yintshwa yeleyo ya durha eka hina...

I-Merck

Khamphani
ya mirhi hi ku
angarhela

sa yi endliwe yi olova

tanihi mumaki a ri yexe wa murhi wo karhi. Tilayisense to tala to tinyiketela leti khamphani yi tinyikaka, kuva na mphikizano lowukulu, naswona hi leswi nga ta endla nxavo wa mirhi wu ya ehansi. Hikwalaho hi faneleke ku veka ntshikelelo eka tikhamphani ta mirhi ku nyika tilayisense to tinyiketela eka mirhi ya nkoka.

Hi 2007 Treatment Action Campaign (TAC) na AIDS Law Project (ALP) ti endle xivilelo eka Khomixini ya Mphikizano ya Afrika Dzonga (South African Competition Commission) ehenhla ka MSD (Pty) Ltd kuva yi arile ku nyika layisense yo tinyiketela ku tumbuluxa murhi wa antiretroviral wa efavirenz. MSD i khamphani ya Afrika Dzonga leyi ku nga xiphemu xa khamphani ya Merck. Hi ku endla xivilelo na pfhumba ra vateki va mahungu ra TAC n a ALP swi veke ntshikelelo lowuku wa MSD. Ntshikelelo wu ve na mbuyelo hi ku famba ka nkarhi naswona exikarhi ka 2008 MSD yi nyikile tilayisense to tinyiketela ta mune eka vaendli va mirhi leyi nga dumangiki.

Tanihi leswi vanhu vo tala va sahalalaka eka ti-antiretroviral leti kumekaka eka xiyenge xa hina xa rihanyo ra vaaki, xilaveko xa mirhi

yintshwa ku fana na raltegravir xi languteleke ku kula. Loko nxavo wa raltegravir wu tshama wu ri ehenhla (sweswi wu nga le henhla ka R2,000 hi n'hwet), valweri kumbe vaendli va mirhi leyi nga dumangiki va ta fanela ku kombela Merck ku va nyika tilayisense to tinyiketela to tikhamphani tin'wana leswaku minxavo yi ta ehla.

I yini tilayisense leti bohaka?

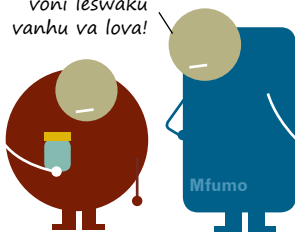
Tikhamphani ti nga va ehansi ka ntshikelelo, kambe a va nge sindzisiwi ku nyika tilayisense to tinyiketela. Hambiswiritano, muxaka wun'wana wa layisense wu kona: layisense leyi bohaka, leswi nga sindzisiwa hi nawu. Na tilayisense leti mukhomi wa mfanelo wo xava no xavisa a nga hava rito eka tona naswona mfumo kumbe tikhoto ti nga nyikelaka tilayisense eka vaendli va mirhi leyi nga dumangiki, lava nga phakelaka murhi hi nxavo wa le hansi.

Tilayisense leti bohaka i ndlela yo ringananisa timfanelo ta vaaki na timfanelo ta mukhomi wa mfanelo wo xava no xavisa. Xikombiso, eka mhangu ya rihanyo ra vaaki ku fana na Ntungu wa HIV, mfumo wu nga teka xiboho xa leswaku rihanyo ra vaaki i ra nkoka swinene ku tlula ra timfanelo ta mukhomi wa mfanelo wo xava no xavisa no nyikela hi layisense leyi bohaka. Loko minxavo ya mirhi yo ponisa vutomi yiri henhla ka laha a yi fanele kuva kona, mfumo wu nga nghenelela, wu nyika vaendli va mirhi leyi nga dumangiki tilayisense leti bohaka ku endla murhi wolowo. Hi tilayisense to tinyiketela, mukhomi wa mfanelo wo xava no xavisa u hakeriwa mali ku hakelela ku lahlekeriwa hi mfanelo wo makete wo hlawuleka.

Tilayisense leti bohaka ti pfumeleriwa ehansi ka nawu wa mabindzu wa matiko ya misava. Hambiswiritano, swa tika sweswi eka tikhoto ku nyikela tilayisense eAfrika Dzonga hikwalaho ka swiphiko hi nawu wa hina wa rixaka wa mfanelo yo xava no xavisa. Swa olova eka mfumo ku nyikela hi tilayisense leti bohaka, kambe ku tsakela ka xipolotiki ka ha salele endzhaku. (Langutisa pheji ya 12 ku kuma swo tala hi nawu wa hina ku fanele ku cinca.)

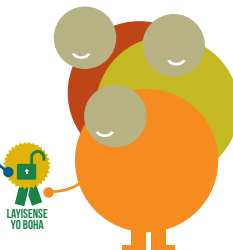
Hi 2006 na 2007 Thailand na Brazil ya nyikile tilayisense leti bohaka ta efavirenz endzhaku ko hluleka ku burisana hi ku hungutiwa ka minxavo na mukhomi wa mfanelo wo xava no xavisa, Merck. Lowu i murhi wo fana lowu tilayisense to tinyiketela ti kumiweke eAfrika Dzonga endzhaku ka ntshikelelo ku suka eka TAC na ALP. Hi yambirhi Brazil na Thailand ya tiyimiserile eka minongonoko ya vutshunguri ya rixaka ya HIV/AIDS, ya tshembhisa ku fikeleleka ematikweni hinkwawo eka ti-ARV ematikweni ya vona. Loko Merck yi arile ku ehlisa minxavo ya efavirenz hi ndlela ya kahle, mimfumo ya matiko lawa mambirhi ya vone leswaku ya ta hluleka ku hetisisa swiboho eka minongonoko ya vutshunguri ya rixaka naswona ya ta hlangana na nkwetlembetano eka rihanyo ra vaaki crisis. Kwalaho Brazil na Thailand ti nyiketile tilayisense leti bohaka, to va pfumelela ku xava ematikweni ya le handle mirhi yo chipa ya muxaka wa efavirenz ku suka eIndiya.

Xana a wu swi voni leswaku vanhu va lova!

I-Merck

Ku nga ri khale hi ta kota ku yi xava!

Khamphani ya mirhi hi ku angarhela

Loko Merck yi ala ku nyika tilayisense to tinyiketela eka swipimelo swo twala, mfumo wa Afrika Dzonga wu nga nghenelela no nyika tilayisense leti bohaka kuya eka tikhamphani tin'wana ta mirhi. Leswi swi ta engetela mphikizano no hunguta minxavo. Nawu wa Afrika Dzonga wa mfanelo wo xava no xavisa wu fanele ku cinca ku endla endlelo ro nyika tilayisense leti bohaka ti olova.

NTSENGO HINKWAWO WA NTLHANU WA TIKHAMPHANI TA LE HENHLA TA MIRHI

Johnson & Johnson

**R425.77
biliyoni**

Pfizer

**R343.99
biliyoni**

Roche

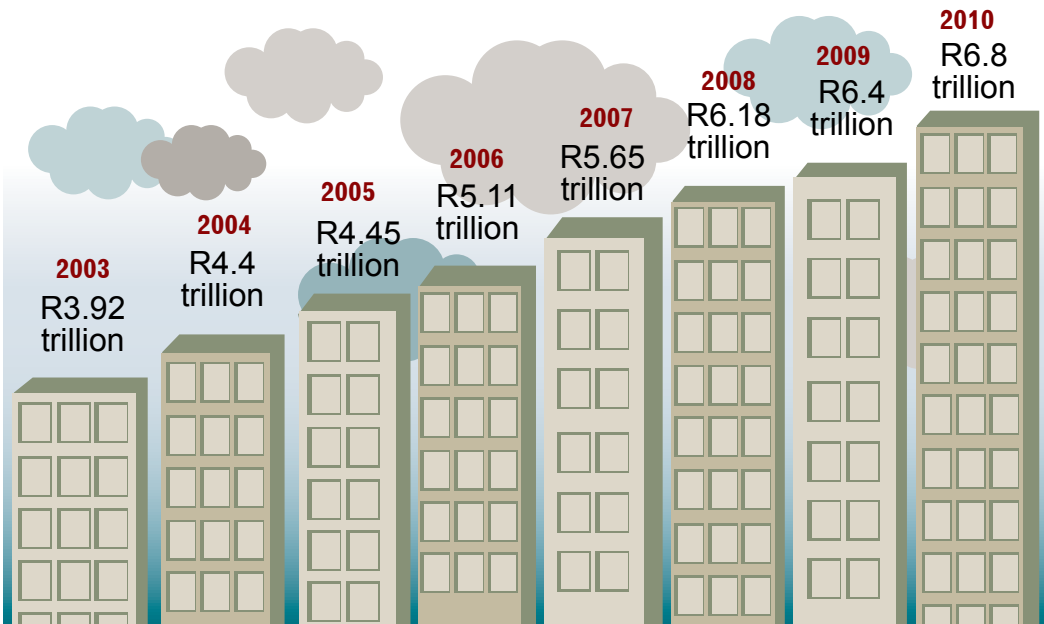
**R325.7
biliyoni**

GlaxoSmithKine

**R315.24
biliyoni**

Novartis

**R304.51
biliyoni**

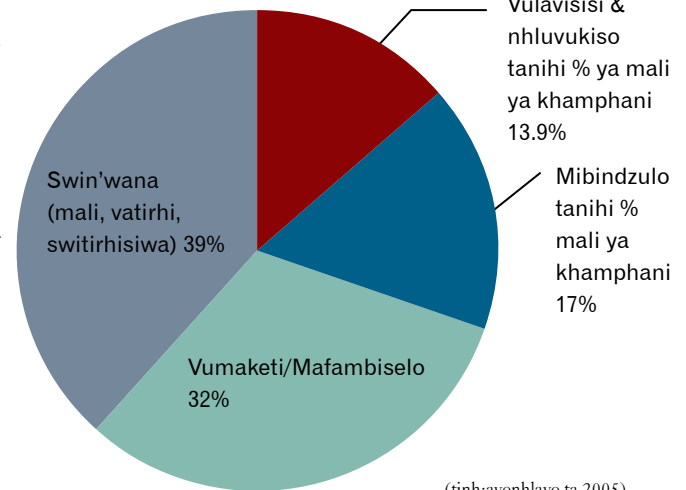

VUMAKI BYA MIRHI EMATIKWENI YA MISAVA BYI YA EMAHLWENI BYI KULA

HILAHA VUMAKI BYA MIRHI BYI TIRHISAKA MALI HA KONA

Nkombo wa tikhampalani letikulu ta mirhi

Tikhampalani ta mirhi ti tala ku vula leswaku minkarhi yo leha ya mfanelo wo xava no xavisa ku vona leswaku ti na nkarhi wo leha wo bindzula eka mirhi yintshwa ya vulavisi. Kambe tanihi leswi chati leyi yi kombisaka, tikhampalani ta mirhi ti veka mali yo tala leyi va bindzulaka no maketa (xikan'we na mali, vatirhi na switirhisiwa). I 14% ntsena wa mali leyi va yi kumaka yi yisiwaka eka vulavisi bya mirhi yintshwa – naswona 14% yeleyo yi nga va ringanyetiwe yi tele, hikwalaho ka leswi tikhampalani ti avaka tihakelo.

(tinh;ayonhlayo ta 2005)

I MANI A KUMAKA MALI

Muendli wa mirhi

muxavisi/khemisi

muhangalasi

R141 wa mabilyoni hi lembe eka ku maketa mirhi

R82.54 wa mabilyoni

yi tirhisiwa eka 'vuxokoxoko', kumbe ku rhumela vayimeri vo xavisa ku vulavula na madokodela (ntsengo lowu wu katsa tinyiko to fana na switirhisiwa swo tsala, swikombiso swa mirhi, swakudya na tendzo)

R32.33 wa mabilyoni

eka vunavetisi byo 'kongoma eka vatirhisi':

62% TV, 35% vukandziyisi, 3% inthanete

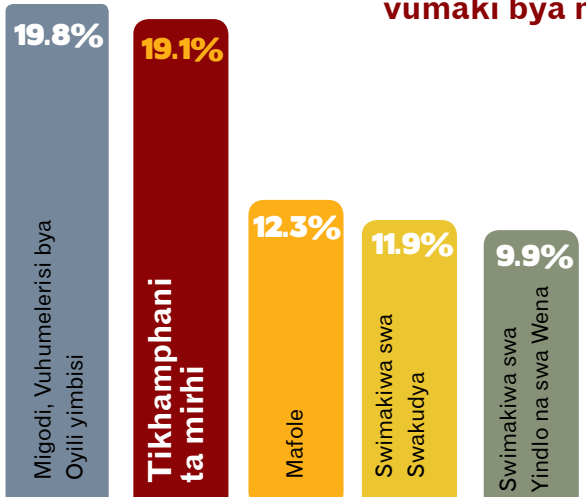
R16.51 wa mabilyoni

Eka ku seketela tinhlengeletano ta xiphurofexini na minkhuvo

(mintsengo ya 2008)

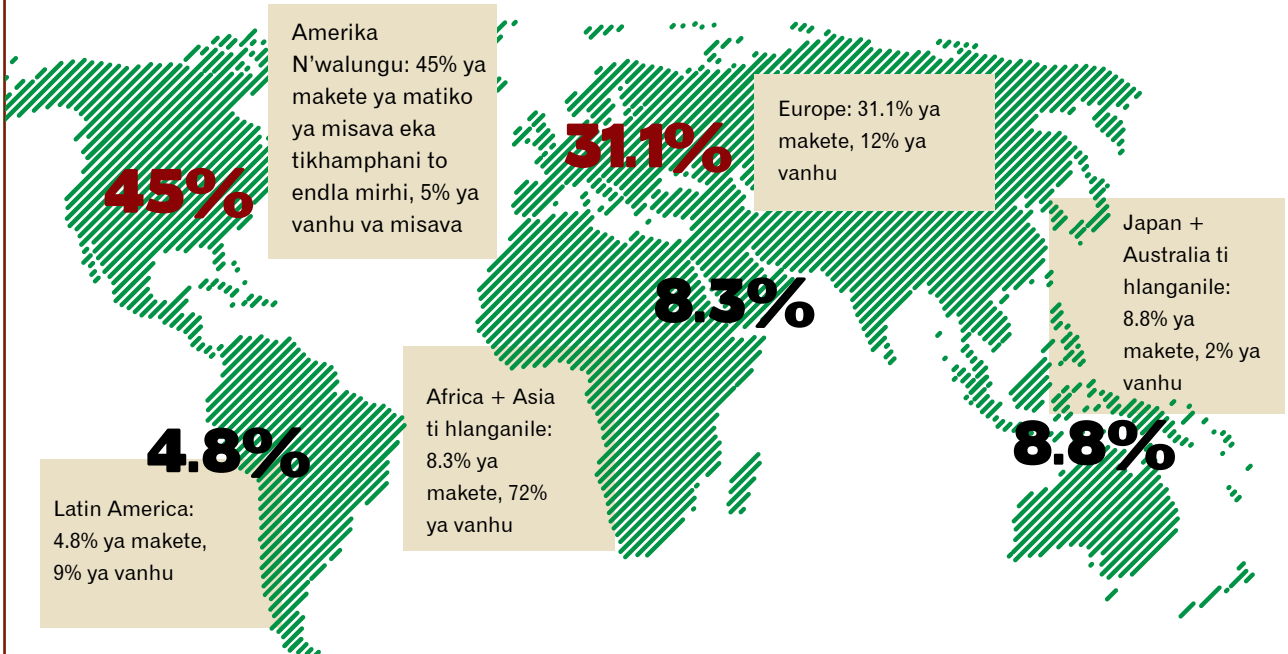
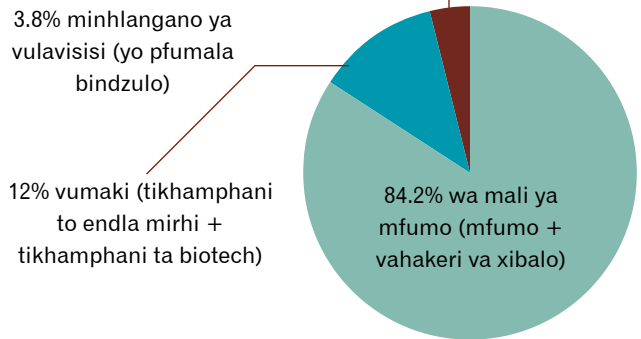
MALI LEYI TIRHISIWAKA EMATIKWENI YA MISAVA EKA VUMAKETI

Xana mbindzulo wu kule ku fika kwihi eka vumaki bya mirhi?

NTSENGO WA MBINDZULO HI XIYENGE XA VUMAKI

I MANI A HAKELAKA VULAVISISI BYA NKOKA LEBYI TSHURIWAKA NA NHLUVUKISO

Swhilovo: Brook K. Baker, Economics of the Pharmaceutical Industry presentation (2010); Leo Panitch and Colin Leys (eds), "Morbid Symptoms: Health Under Capitalism"(2010); Congressional Budget Office, "Promotional Spending for Prescription Drugs" (2009); Pharmaceutical companies' annual reports (2011).

LAHA TIKHAMPHANI TA MIRHI TI ENDLAKA MIBINDZULO YA TONA

MFANELO WO XAVA NO XAVISA WA NTOLOVELO

Eka Nomzamo, ku kuma mirhi nkarhi na nkarhi i norho lowu humeleleke. Xifaniso hi Chelsea Maclachlan.

MIRHI LEYI NGA DUMANGIKI

Mirhi leyi nga dumangiki yi tirha kahle ku fana na leyi ya mavito ya ndhuma –kambe yi chipile. I xin'we xa swivangelo mfumo wu kotaka ku xava mirhi ku tshungula HIU na hilaha hi sungulaka ku endla ndzima ehenhla ka ntungu. Entijisweni, mirhi leyi nga dumangiki i tlhari ra nkoka eku lwisaneni na mavabyi yo tala.

Hi Elizabeth Vale

Janhu vo tala ematikweni laya ha hluukaka ku fana na Afrika Dzonga va tshembhela eka mirhi yo chipa ku tshama va hanye kahle.

Mirhi leyi nga dumangiki na yo duma

Mirhi leyi ku nga na mfanelo eka yona (leyi tlhelaka yi vuriwa leyi nga na vinyi) i mirhi leyi endlwaka hi khamphani leyi endlaka mirhi yeleyo kumbe yi va na vun'winyi bya murhi wolowo. Kutani xikombiso, khamphani yo endla mirhi ya Merck yi na mfanelo wa vun'winyi bya mirhi ya antiretroviral efavirenz. Merck yi xavisa efavirenz ehansi ka vito ra Stocrin. Kutani hi langutisa Stocrin tanihi xiphemu xa mpfumelelo wa efavirenz.

Murhi lowu nga dumangiki i khopi yo fana kumbe yo fana xiphemu ya ximakiwa lexi nga na vun'winyi. Loko mirhi yimbirhi yi fana hafu swi vula leswaku yi na ntshikelelo wo fana emirini wa munhu. Kutani, mirhi leyi nga dumangiki ya fana na mirhi leyi dumeke hi mpimo, hlayisekile, yi na matimba, nkoka no tirheka.

Hakanyingi ku hambana ka nkoka exikarhi ka yona i minxavo. Xikombiso, Cipla, khamphani yo endla mirhi leyi kumekaka eIndiya, yi endla xiphemu xa leyi nga duriki xa mirhi ya efavirenz no yi xavisa ehansi ka vito ra Cipla-Efavirenz. Cipla-Efavirenz yi tirha ku fana na murhi lowu dumeke wa Stocrin.

Eka vaendli va mirhi leyi nga dumangiki, ku kuma ndhawu eka makete, va fanele ku xaviso muxaka wa murhi hi mali ya le hansi eka tinxaka leti dumeke. Leswi swi vangwiwa hi leswi mirhi leyi ku nga na mfanelo eka yona yi veke emakete nkarhi wo leha naswona yi na valandzeri vo tala hi nkarhi lowu leyi nga dumangiki yi vaka kona. Hakanyingi swi olovile eka vamaki va mirhi leyi nga dumangiki ku kuma xiave eka makete, tanihi leswi mirhi yi talaka ku durha.

Mirhi yo tala leyi nga dumangiki, minxavo ya le hansi

Mirhi leyi nga dumangiki yi endla mirhi yo ponisa vutomi yi xaveka. Va endla leswi eku sunguleni hi ku ngenisa murhi wun'wana wo chipa lowu dumeke. Kambe, ku

ehlisa minxavo mphikizano hi murhi wun'we a wu ringanangi – ku laveka kwalomu ka nhungu kumbe kaye, nhlayo ya timakete letkulu. Ematikweni laya ha hlulukaka leswi swi tala ku lava ku fikelela timakete ta xifundza kumbe ta misava hinkwayo, ku nga ri timakete letitsongo, na leti nga le vuswetini.

Swikhenso swo tala eka mphikizano wa mirhi leyi nga dumangiki, nxavo wa murhi wa vutshungula wa masungulo wa (3TC/d4T/NVP) wu ehliile ku suka ehenhla ka R5,000 hi n'hweti emakumu ka malembe ya 1990s, kuya ehansi ka R50 hi n'hweti namuntlha.

Mphikizano exikarhi ka vaendli vo tala va mirhi leyi nga dumangiki ematikweni laha mirhi a wu ri hava mfanelo, ngopfu-ngopfu eIndiya, wu hungutile minxavo ya vutshunguri bya antiretroviral hi 99% eka khume ra malembe laya hundzeke. Kambe milawu ya mabindzu ya matiko ya misava yi lava mfanelo wo xava noxavisa ematikweni laya humelerisaka swimakiwa, ku fana na Indiya. Milawu leyi yi xungeta mphikizano wa mirhi leyi nga dumangiki naswona yi nga endla swi tika ku kuma mirhi yintshwa. Hambi leswi ku nga na ku fikelela ka mirhi yo chipa ya ti-ARV leti endlweke ku nga si fika 1995, mirhi yo tala yintshwa yi na mfanelo wo xava no

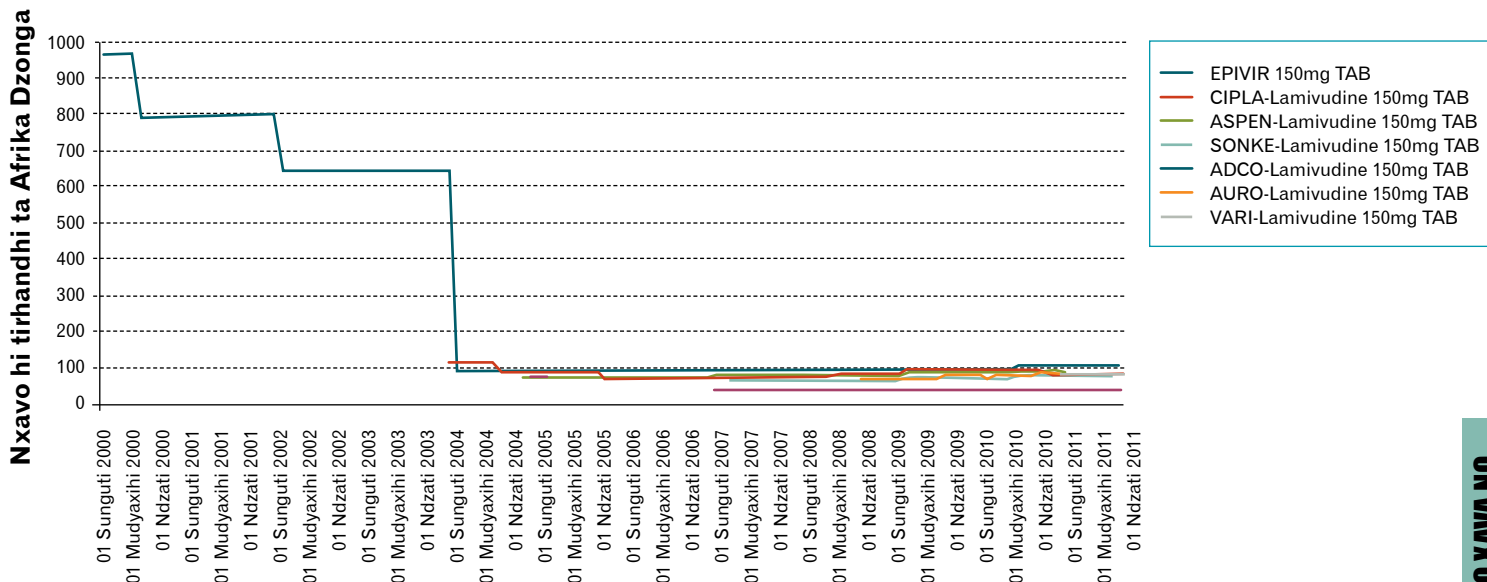
xavisa eAfrika Dzonga na le matikweni yo rhumela no xava ku fana na Indiya. Kutani, handle ka matiko laya ha hlulukaka ya olovisa ku fana na tilayisense leti bohaka (langutisa pheji 5), va langutana na "nkarhi wutsogo wa vutshunguri" mayelana na nxavo wa mirhi yintshwa.

I yini xiengetelo xa nkhinkhi?

Xiengetelo xa nkhinkhi i nchumu wa murhi lowu tirhaka hi ntumbuluko – hi marito man'wana, nchumu lowu nga na xiavi eka miri wa munhu. Murhi wu tala ku vumbiwa hi xiengetelo xa nkhinkhi, lexi ku nga murhi hi xoxe, na nchumu wo pfumala nkhinkhi, lowu nga xiphemu xa philisi kumbe xihalaki laha murhi wu tshamaka kona. Kutani loko swiengetelo swi ri na ntshikelelo wa ntumbuluko eka miri, minchumu yo pfumala nkhinkhi yi tirha tanihi nchumu wo rhwala lowu endlaka murhi wu olova kuva miri wu humelerisa.

Ku endla kuva va vuyeriwa, nhlulukiso wa mirhi yintshwa wu landzelela eka mpfumelelo wa tindlela to engetela kumbe vumaki. Ntsena loko mimfanelo leyi yo xava no xavisa yi fika emakumu, kumbe tilayisense ti nyikiwa, hi nga kumaka mirhi leyi nga dumangiki hi yi lavaka.

Mintshikelelo eka mphikizano wa mirhi leyi nga dumangiki eka nxavo ya Lamivudine (3TC) eka Xiyenge lexi nga riki xa Mfumo xa Afrika Dzonga

Girafu leyi yi kombisa ku hunguteka ka nxavo wa makumetsevu wa 150mg lamivudine wa tiphilisi eka Xiyenge lexi nga riki xa Mfumo xa Afrika Dzonga exikarhi ka Sunguti 2000 na Mawuwana 2011. Swi kombisa minxavo leyi nga kona hi muvabyi hi n'hweti eka lamivudine. Eka 11 wa malembe laya hundzeke, nxavo wa 3TC wu hungutekile hi 89% (ku suka eka R969.60 kuya eka R105.68) hi xivangelo xa mphikizano wa mirhi leyi nga dumangiki. Hi N'wendzambahala 2003, murhi wa murhi wihhi na wihhi Cipla-Lamivudine wu nghenisiwile eAfrika Dzonga, ku ehliwa nxavo wa mirhi leyi dumeke ya 3TC hi 85%.

Xifaniso hi Harsh Vardhan.

TIVA TINHLAMUSELO TA WENA

Vanhu va tala ku hlangahlanganisiwa hi mirhi ya vuxisi, ya xiyimo xa le hansi na leyi dumangiki. Ku twisisa ku hambana i swa nkoka hikuva swi hi nyika switirhisiwa ku endla mapfumba ku fikelela mirhi leyi nga dumangiki leyi mamiliyoni ya vutomi ya tshembhelaka eka yona.

Mirhi leyi nga dumangiki

Murhi lowu nga dumangiki i murhi lowu nga na ntshikelelo wo fana wa ntumbuluko ku fana na ximakiwa lexi nga duma. Wu tlhela wu kamberiswa hi valawuri vo lawula mirhi ku vona leswaku yi na ntirhiseko wo fana, vuhlayiseki na nkoka ku fana na murhi xidzi. Murhi lowu nga dumangiki wu tlhela wu va na swiengetelo swo fana swa nkhinkhi tanihi ximakiwa xo duma kambe a yi endlwi hi khamphani leyi veke na mfanelo no maketa murhi. Hambi leswi they have ntshikelelo wo fana tanihi mirhi leyi ku nga na mfanelo eka yona, yihi na yihi yi chipile swinene.

Mirhi leyi ku nga na mfanelo eka yona

Murhi lowu ku nga na mfanelo eka wona hi lowu nga na nsirhelelo hi mfungho. Wu endlwi hi khamphani leyi wu tumbuluxeke kumbe leyi nga na mfanelo ya vun'winyi eka murhi wolowo. Murhi lowu ku nga na mfanelo eka wona wu hlayisekile no tirhiseka tanihi murhi wihi na wihi – ku nga ri ku antswa. Hakanyingi mirhi leyi ku nga na mfanelo eka yona yo duma ya durhanyana eka mirhi yo angarhela.

Mirhi ya vuxisi

Mirhi ya vuxisi yi maketiwa ku fana na swimakiwa swa mavito yo duma hambiswi swi nga riki tano. Kutani, xikombiso, loko un'wana a xana bokati ya Levis, u langute nkoka no va yi va kona nkarhi wo leha. Kambe nkarhi wun'wana vito ra Levis yi vekiwa eka tibokati leti nga endlwangiki hi vamaki va Levis. Hikuva hi vona vito ra ndhuma, hi langutela nkoka wo fana, kambe entiyisweni leswi hi swi kumaka i vuxisi kumbe Levis ya vuxisi leyi endlleke onge i nchumu wun'we tanihi vito ra ndhuma hambiswi swi nga riki tano. Kuya hi xinawu, ku xavisana nhundzu ya vuxisi swi vuriwa ku tlula nawu wa vun'winyi (trademark infringement.)

Loko leswi swi humelela eka mirhi, swi vangiswa hi gingiriko wa vukhamba lebyi nga riki enawini. Gingiriko lowu a wu fambisani na vunene bya tikhamphani ta mirhi leti endlaka mirhi yo angarhela na leyi nga na mfanelo wa vun'winyi. A hi lavi mirhi ya vuxisi emakete hikuva mirhi yeleyo a yi kamberiwangi, ya vabyisa no xaviswa hi vunwa.

Mirhi ya xiyimo xa le hansi

Mirhi ya vuxisi i yin'wan ya xikombiso xa mirhi ya xiyimo xa le hansi. Kambe a hi mirhi ya xiyimo xa le hansi yi endlwaka swi nga ri enawini. Murhi wa xiyimo xa le hansi wu nga endlwi hi mumaki loyi a nga le nawini, kambe wu nga tekiwa wu ri wa xiyimo xa le hansi loko wu nga fikeleli swilaveko leswi faneleke swa vulawuri bya mirhi. Kutani loko mirhi ya xiyimo xa le hansi ku ri na xivutiso xa nkoka, mirhi ya vuxisi yi na xivutiso xa vumbabva.

MFANELO WO XAVA NO XAVISANA WA NTLOVELO

ti-ARV ti cinca vutomi

Mirhi ya ti-antiretroviral a hi tiphilisi ntsena leti hi tinwaka. Loko u ri na HIV, mirhi leyi yi yimela vukona bya vutomi byo leha, bya kahle. Elizabeth Mills u vulavule na Nondumiso Hlwele na Nobuhle Qabazi hi ntshikelelo wa ARVs evuton'wini bya vona.

Xifaniso hi Elizabeth Mills

Nondumiso Hlwele

Ku sungula hi ti-ARV

"Loko ndzi fanele ku sungula ti-antiretroviral (ARVs), a swi ndzi olovela hikuva a ndzi tiva leswaku n'wana wa mina u ta pona. Ndzi manana wa n'wana loyi a nga hava HIV sweswi hikwalaho ka vutshunguri. Ndzi na tisele ta CD4 yo tiya naswona ndza tirha nova ndzi hanye kahle. Ndza tinyungubyisa ku vula leswaku ti-ARV ti ndzi pfune swinene," ku vula Qabazi. Qabazi i mutirhi wa

Treatment Literacy Practitioner eCommunity Media Trust (CMT), khampani ya vuhumelerisi bya mahungu leyi nga bindzuriki.

Hlwele, loyi na yena a tirhaka eCMT, u sungule vutshunguri bya yena bya antiretroviral loko a vabya swinene hi 2002. "A ndzi ri na miri na miehleketo swo karhala swinene naswona a ndzi lava swin'wana swo endla ndzi titwa ku antswa," a vula. "Mavhiki manharhu endzhaku ko sungula ku tirhisa ti-ARV a ndzi twa miri wa mina wu hola; sweswi a ndzi ri na matimba yo endla vutiolori na [tanihi xiphemu xa kungu ra vutiolori a ndzi famba] kuya etlilini ematshan'wini yo khandziya thekisi. Ku dya swakudya swa kahle swi pfuna swinene. Ndzi sungule kuva ndzi ri kahle no va na ntshembho evuton'wini nakambe... Namuntlha ndza tirha, ndzi dyondza eYunivhesiti ya Cape Town. Ndzi endla Diploma eka swa Dyondzo (Diploma in Education) naswona ndzi na n'wana wa jaha wa ntsevu wa n'hweti loyi a nga hava HIV hikwalaho kova ndzi landzelela mirhi ya mina."

Mintlhontho ku tirhisa ti-ARV

"A ndzi kanakana ku nwa ti-ARV hikwalaho ko tshembha eka vanhu van'wana kaeswaku ti na chefu naswona swi nga ku vavisa," ku pfumela Hlwele. "Loko ndzi twa miri wa mina wu nga ha tipfumeli, a ndzi boha ku teka xibohe hikuva a ndzi karhele ku tshama ndzi vabya nkarhi hinkwawo. A ndzo lova ku va ndzi hanye kahle. Ku sukela hi Nyenyenyani 2002, loko ndzi sungule ku tirhisa

ti-ARV, a ndzi vangi na swiphiko na mirhi wa mina. A ndzi tirhisa lamivudine (3TC), zidovudine (AZT) na nevirapine ku sukela hi 2002 naswona a ndzi si cinca murhi [handle ka] vanghana va mina lava cinceke vutshunguri bya vona eka malembe laya hundzeke." Hlwele u sungule ku tirhisa ti-ARV loko nhlalayo wa CD4 ya yena ku ri 1. Khume ra malembe endzhaku, wa ha ri eka vutshunguri byo sungula. Nhlalayo ya CD4 sweswi yi le henhla ka 600.

Qabazi, hi le tlhelo, a ri na switandzhaku swo tika ku suka eka ti-ARV: "Ndzi sungule vutshunguri bya ARV hi N'wendzambahala 2008 leswi a ndzi bihe emirini. Nhlalayo wa mina wa CD4 a ku ri 249. Ndzi nwile AZT, 3TC na nevirapine. Hi Nyenyenyani 2009, N'hweti n'wana wa mina a nga si velekiwa, mahlo ya mina ya hundzuka ya xitshopana," Qabazi a ndzi byela. "Endzhaku ko veleka n'wana ndzi yile etlilini ndzo mangala xiphiko xa mahlo ya mina. Ndzi hundziseriwe eGF Jooste Hospital, laha ndzi kumeke leswaku a ndzi tikeriwa hi AZT naswona ndzi ve na chefu ku suka eka nevirapine. Va ndzi sungule na vutshunguri byintshwa: stavudine (d4T), lamivudine (3TC) na efavirenz. Kambe ndza ha ri na switandzhaku. d4T yi vanga ku hangalasiwa hi vuntshwa ka mafurha emirini wa mina (leswi tivivaka tanihi lipodystrophy) naswona a ndzi fanele ku cinciwa nakambe ku suka eka d4T kuya eka tenofovir. Sweswi ndzi nwa tenofovir, 3TC na efavirenz."

Nawu na mirhi leyi u yi nwaka

Minkanerisano ya nawu wa rixaka na mabindzu ya matiko ya misava yi na ntshikelelo wo twala eka mirhi leyi vanhu vo fana na Hlwele na Qabazi va nga yi kumaka eka xiyenge xa mfumo. Sweswi miri yo tala ya kumeka eka hina eka xiyenge xa rihanyo ra vaaki yi kumeka ntsena no kumeka hikwalaho ka mapfumba ya khale hi Treatment Action Campaign (TAC), XIYENGE XA 27 na minhlangano yin'wana leyi endlaka mapfumba yo fikelela vutshunguri. Ku vona leswaku eka minkarhi leyi taka hi nga kota ku xava mirhi yintshwa yo antswa hi fanele ku cinca Nawu wa Afrika Dzonga wa mfanelo wo xava no xavisa ku vona leswaku mirhi ya xaveka no fikelelaka (langutisa pheji 12 ku kuma swo tala eka leswi).

Nobuhle Qabazi

Xifaniso hi malwandla ya Community Media Trust

LULAMISA MILAWU YA HINA PONISA VUTOMI BYA HINA

Xifaniso hi Oupa Nkosi.

Ku cinca ko tala ku fanele ku endliwa eka milawu ya mfanelo wo xava no xavisa eAfrika Dzonga leyi nga ta pfuna ku vona leswaku ku fikelela emahlweni ka mirhi ya nkoka ku fana na ti-antiretroviral kumbe mirhi ya mfukuzana. Ku cinca loku a ku twali kumbe a ku tshembhisi. Entiyisweni, yi le hansi ehansi ka nawu wa matiko ya misava.

Loko mfumo wa hina wu tiyisile hi ku hetisisa mfanelo eka rihanyo, tanihi xitiyisiso eka Vumbiwa, wu fanele ku endla ku cinca loku kuva nawu wa hina wa mfanelo wo xava no xavisa hi xihatla lexikulu. Mpfumaleko wa ku cinca loku, mfumo wu nga yisiwa ekhoto eka ku hluleka kuteka magoza yo twala ku fikelela eka mfanelo wa rihanyo.

Ku pfuxeta nawu wa hina wa mfanelo wo xava no xavisa swi ta endla kuva na mphikizano naswona hikwalaho ka leswi, minxavo yo antswa ya mirhi ya nkoka. Minxavo ya le hansi leyi eka swo tala yi ta vula leswaku mfumo wu nga kota ku fikelela ku phakela mirhi yintshwa yo tirha kahle eka

xiyenge xa rihanyo ra vaaki. **Hambi leswi nawu wa mfanelo wo xava no xavisa wu twalaka wu hlangahlanganile kumbe wu nga twali, wu na ku nghenelela ko kongoma eka mirhi leyi u nga yi kumaka kumbe u nga yi kumi eka tlilini ta muganga.**

Mabokisi laha ya hlamusela hi ku komisa timhaka tin'wana ta nkoka leti hi faneleke ku titwisisa. U nga vileli loko mavito na timhaka ti ku kayakayia. Xitsalwana xi kambela ntlanu wa swilo swa nkoka leswi faneleke ku cinca eka nawu wa hina wa mfanelo wo xava no xavisa. I ku cinca loku ka ntlanu loku nga ta tisa ku cinca ehansi.

I YINI TRIPS?

Ntwanano wa nkoka wa matiko ya misava mayelana na mfanelo wo xava no xavisa wu vuriwa ntwanano wa TRIPS. TRIPS yi yimela 'Trade-Related Aspects of International Property Rights'. Loko hi vulavula hi nawu wa matiko ya misava eka xitsalwana lexi, leswi hi swi vulaka hi leswaku ntwanano wa TRIPS na tinhlamuselo na ku cinca loku landzeleka.

Loko matiko laya ha hlulukaka ya sayina ntwanano wa TRIPS, ya twanane hi nsirhelelo swo anama eka mfanelo wo xava no xavisa ematikweni ya wona. Xin'we xa swilaveko leswi xo nyanya xa TRIPS ku vile leswaku matiko ya fanele ku nyika mfanelo wo xava no xavisa ku ringana 20 wa malembe – minkarhi ya mfanelo wo xava no xavisa a ku ri minkarhi yo koma. Va tlhele va twanana leswaku ku nghenelela ko anama, ku katsa mirhi yintshwa, ku nga nyikiwa mfanelo. Mbuyelo wa minkarhi yeleyo yo nyika mfanelo wo xava no xava hi leswaku kuva na minxavo ya mirhi ya le henhla. TRIPS yi ve kahle eka tikhamphani

letikulu ta mirhi – kambe ya onha eka nhlayiso wa rihanyo eka matiko laya ha hlulukaka. Matiko laya ha hlulukaka ya swi tiva leswaku TRIPS yi tava na switandzhaku swo hlaya swo biha kutani ta alana na ntwanano eku sunguleni ka minkanerisano. Hambiswiritano, matiko laya fumeke yava na ntshikelelo wa nkoka, ya sindzisa leswaku TRIPS yi ta tisa ku engetela eka mabindzu na vuvekisi, leswi nga khutazaka ku hlulukaka ematikweni laya nga le vuswetini. Xo biha eka matiko man'wana mibuyelo leyi faneleke ku seketeriwa ya TRIPS a yi humelelangi.

Hi nkarhi wa le ku sunguleni wa minkanerisano ya TRIPS, matiko man'wana laya ha hlulukaka ya lwile no kota ku kuma swihlawulekisi swa kahle eka ntwanano. Hakanyingi leswi swi vuriwa ku olova ka TRIPS. Hi lava ku olova loku tsariweke kuva nawu wa hina wa rixaka leswaku hi ta ringananisa mintshikelelo yo biha eka ntwanano wa TRIPS. Hambi leswi Afrika Dzonga yi nga sayina TRIPS, ku olova loku ku ta sungula ku tirha ntsena loko nawu wa hina wa mfanelo yo xava no xavisa wu cinciwa.

I YINI XIBOHO XA DOHA?

Endzhaku ka ntwanano wa TRIPS ku vile na ku hambana ka mavonelo ya hilaha u nga hlamuselaka ntwanano. Tanihi matsalwa yo tala ya xinawu, yi nga hlamuseriwa hi tindlela to tala. Matiko man'wana ya vule leswaku ku sirhelela vun'winyi bya nhundzu a swi ri swa nkoka ku tlula ku sirhelela rihanyo ra vaaki, loko van'wana va vula leswaku vun'winyi bya nhundzu byi nge langutisiwi loko a byi ta onha rihanyo ra vaaki.

Ku hlamusela ku hlangahlangana kun'wana eka TRIPS, hi 14 Hukuri 2001 Xiboho xa Doha xi ve naku amukeriwa hi swirho swa WTO. Swi vile erivaleni leswaku matiko ya na mfanelo yo boha nkarhi wo nyika tilayisense leti bohaka na leswaku ya nga endla tano, exikarhi ka swin'wa, ku hlamula eka timhaka ta xihatla ku fana na ntungu wa HIV. Handle ka leswi ku tiyimisela ko tiya, matiko yo tala a ya si pfuxeta milawu ya yona ya rixaka ku tirhisa timfanelo leti.

1

NYIKA MFANELO WO XAVA NO XAVISA NTSENA EKA KU ANTWSA KA NTIYISO

Mfanelo wo xava no xavisa wu na xikongomelo xo vuyeriwa kumbe mintshulo. Hambiswiritano, lexi faneriweke tanihi vutshuri byintshwa a xi le rivaleni. Milawu eka leswi yi nga hambana exikarhi ka matiko. Etikweni rin'we ku tumbuluxa mirhi hi vuntshwa ku endlela leswaku wu nwiwa kan'we hi vhiki ematshan'wini ya kan'we hi siku swi nga va swivangelo swo ringanela ku nyika mfanelo wuntshwa wo xava no xavisa. Etikweni rin'wana ku tumbuluxa hi vuntshwa swi nga endla swi nga ringaneli kuva mfanelo wo xava no xavisa.

United States na European Union ya le ku tshikeleleni matiko ku ehliisa ndlela ya wona yo nyika mfanelo wo xava no xavisa. Leswi swi vula leswaku va lava matiko kuva ya pfumelela mfanelo wuntshwa wo xava no xavisa na le ka ku cinca kutsongo eka mirhi leyi nga kona. Swiyimo swa le hansi swa mfanelo wa ku xava no xavisa swi ya eka ku nyikiwa mfanelo wo tala wo xava no xavisa kuva wu nyikiwa, hikwalaho ka leswi, minxavo ya mirhi ya ha ri ehenhla. Kahle-kahle, swiyimo swa le hansi swa mfanelo wo xava no xavisa entiyisweni swi engetela nkarhi wa mfanelo wo tshikelela ku pfumelela tikhamphani ku kuma mfanelo wuntshwa wo xava no xavisa eka ku endla ku cinca kutsongo eka mirhi leyi nga kona swin'wana leswi vuriwaka "humelela nkarhi hinkwawo" (evergreening).

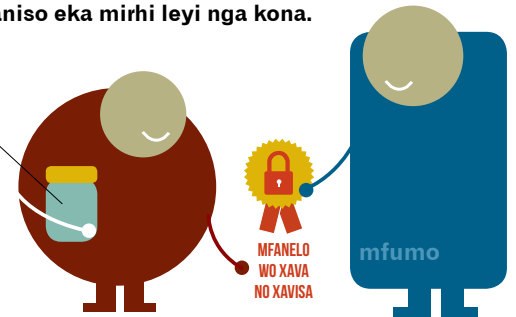
Xa kahle, nawu wa matiko ya misava leyi hi nga fanelangi ku endla ku cinca loku United States na European Union ya ku lavaka. Handle ka leswi, hi nga landzelela xikombiso xa Indiya, leyi ngeniseke ndlela yo tika ya mfanelo wo xava no xavisa loko va pfuxeta nawu

wa vona wa mfanelo wo xava no xavisa hi 2005. eIndiya, mfanelo wo xava no xavisa wu nyikiwa ntsena eka ku endlwiwa ka mirhi leyi nga kona eka vatirhisi vantshwa na leyi endlwaka loko yi nyika ku antswa ka vutshunguri ka nkoka eka ku tirhisiwa ka khale kumbe mirhi yintshwa.

Sweswi Afrika Dzonga yi nyika mfanelo wo xava no xavisa eka ku tirhisiwa kuntshwa kumbe mihlanganiso eka ku mirhi leyi nga kona. Lexi a xilaveki hi nawu wa matiko ya misava. Hi kuya hi TRIPS, matiko ya fanele ku nyika mfanelo wo xava no xavisa wa swimakiwa swintshwa leswi kombisaka "rinoko", ri ri na "goza ro tshula" naswona yana vuswikoti bya "vuswikoti bya vumaki". Hambiswiritano matiko ya na ntshuxeko wo hlamusela leswi ku vuriwaka swona hi mathema lawa. Ku hava eka TRIPS lexi sindzisaka Afrika Dzonga ku nyika mfanelo wo xava no xavisa eka ku tirhisiwa kuntshwa kumbe mihlanganiso.

Nawu wa Afrika Dzonga wa mfanelo wo xava no xavisa wu fanele ku cinca ku hlamusela swipimelo swo tika swo nyika mpfumelelo. mfanelo wo xava no xavisa a yi fanelangi ku nyikiwa eka ku tirhisiwa kuntshwa kumbe mihlanganiso eka mirhi leyi nga kona.

MUXAKA WUNTSHWA WA MURHI

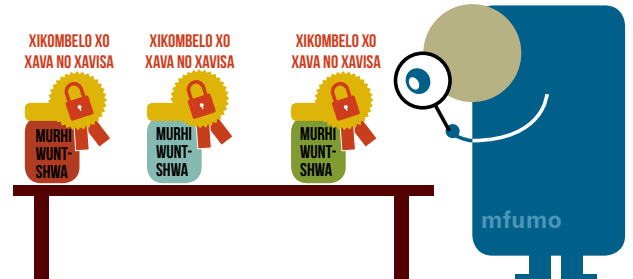
2

SWIKOMBELO SWA MFANELO WO XAVA NO XAVISA SWI FANELE KU PFUXETIWA

Matiko yo tala lawa ya hluvukeke yana tihofisi to nyika mfanelo wo xava no xavisa leti kambelaka no pfuxeta xikombelo xo nyika mfanelo wo xava no xavisa ha xin'we. eAfrika Dzonga, hambiswiritano, hofisi yo nyika mfanelo wo xava no xavisa a yi kamberile ntiko wa swikombelo swa mfanelo wo xava no xavisa. Ku kuma mfanelo wo xava no xavisa eAfrika Dzonga yi oloville kutata fomo. Swi vula leswaku mfanelo wo xava no xavisa wu tala ku nyikiwa hambi leswi va nga yimeriki vutshuri byinene byihi na byihi.

Nawu wa Afrika Dzonga wa mfanelo wo xava no xavisa wu fanele ku cinca ku endlela ku sindzisa hofisi yo nyika mfanelo wo xava no xavisa ku humelerisa no hlela hi vuenti eka swikombelo hinkwaswo swa timfanelo to xava no xavisa mayelana na rihanyo (switirhisiwa swa mirhi na swa rihanyo). Hofisi yo nyika mfanelo wo xava no xavisa yi fanele ku tlhela yi kombela mavonelo ya valawuri

va rihanyo loko ku langutisiwa swikombelo swa xitirhisiwa xa mirhi kumbe xa rihanyo mfanelo wo xava no xavisa (ku fana na leswi endlwaka eBrazil). Ku engetela, Nkwama wa timali wu fanele ku endla mali yin'wana yi va kona ku pfumelela ndlanidamuko lowu wa hofisi yo nyika mfanelo wo xava no xavisa. Afrika Dzonga yi fanele ku fananisa swiboho swa yona na tihofisi tin'wana to nyika mfanelo wo xava no xavisa, kambe eka mirhi ngopfu-ngopfu ti fanele ta ku teka xiboho xo hetelela xo boha.

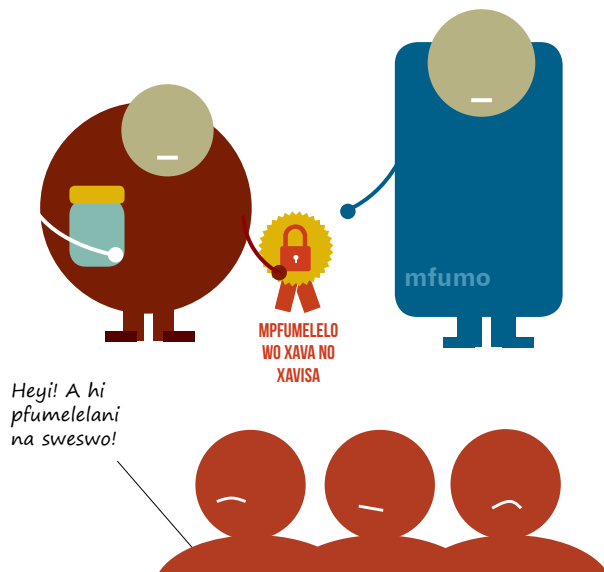
3

HI NA MFANELO KU TLHONTLHA MFANELO WO XAVA NO XAVISA

Sweswi, ndlela yi ri yin'we ku tlhontlha mfanelo wo xava no xavisa eAfrika Dzonga i ku yisa mhaka ekhoto. Leswi swa durha no dya nkarhi. Swi vula leswaku mfanelo wo xava no xavisa lowu nyikiweke hi xihoxo a wu tali ku tlhontlhiwa hikwalaho ka tihakelo na vuswikoti lebyi lavekaka ku yisa timhaka ekhoto.

Matiko yo tala ya pfumelela vanhu ku tlhontlha mfanelo wo xava no xavisa va nga si nyikiwa naswona eka nkarhinyana endzhaku ka loko va nyikiwile. Leswi a swi bohi ku yisiwa ekhoto. Swi nga olova ku fana na ku tsala mfanelo wo xava no xavisa u nyika swivangelo swo va wu nga nyikiwi. Leswi swi vumba mintlhontlho ya mfanelo wo xava no xavisa ku alela eku sunguleni na le ndzhaku. Vaaki, vaendli va mirhi leyi nga dumangiki, na minhlangano ya vaaki va fanele ku va na mfanelo hinkwavo ku fana na ku kanetana na mali ya mpfuno eku sunguleni na le ndzhaku.

Nawu wa Afrika Dzonga wa mfanelo wo xava no xavisa wu fanele ku cinca ku pfumelela ku kanetana na mali ya mpfuno eku sunguleni na le ndzhaku eka ku nyika mfanelo wo xava no xavisa!

MIRHI YI CINCA VUTOMI

Nzalie u kombisa mpimo wa yena wa xiyenge xa vumbirhi xa ti-antiretroviral. Xifaniso hi Thandeka Vinjwa.

Xitori xa Nzalie

Nonzaliseko “Nzalie” Ntwana a tshamela ku chava hi ku ehleketa leswi a swi teka ku ri ku “nyumisa” kuva a ri na HIV. A nga pfumelelani na mhaka ya xitsongwatsongwa lexi xa matimba. Kutani, hi 2004 vutomi bya yena byi cincile loko a joyina Treatment Action Campaign (TAC) no dyondza hi sayense ya HIV. Nzalie u kume leswaku kuva na HIV a hi xigwevo xa rifu.

Nzalie u velekiwe eNgobozana, eLusikisiki, laha a fambisa khamphani ya bindzu ro sweka swakudya (catering company) edorobeni. Hi 2003 Nzalie u vabye swinene kutani a kamberiwana a kumeka a ri na HIV. “Hi 2004 nhlayelo wa mina wa CD4 a ku ri 285...,” Nzalie wa tsundzuka. “Kutani ndzi sungule ku tirhisa xiyenge xo sungula xa antiretroviral (ARV) hi 2005 eTlilini ya muganga eLusikisiki. Ku suka eka leswi ndzi swi dyondzeke eka Treatment Literacy Programme wa TAC ndzi kote ku vona swikombiso swo sihalala kutani ndzi swi mangala eka Dokodela Herman Reuter hi 2006. U endla swikambelo no... ndzi byela leswaku a ndzi na lactic acidosis (xiyimo laha lactic acid yi vumbekaka hi xihatla ku tlula hilaha miri wu nga yi susaka), kutani ndzi cincela eka xiyenge xa vumbirhi (Kaletra na nevirapine). Ndzi khensa Médecins Sans Frontières (MSF) Siyaphila La ARV project, leyi poniseke vutomi bya mina.”

“Nseketelo wa sesi wa mina, na ku kota ku dyondzisa van'wana no hlawutela eka timfanelo ta vanhu swi endle ndzi titwa kahle,” ku vula Nzalie, loyi sweswi a tirhaka tanihi TAC Community Health Advocate. “A ndza ha tinyumi tanihi leswi ndzi tekaka vutshunguri bya nkarhi wo leha... Ndzi le ka rihanyo ra kahle, ndzi endla leswi ndzi lavaka ku swi endla, ku fana na mani na mani.”

Ku vutisa hi Thandeka Vinjwa

Xifaniso hi Jose Cendon, hi malwandla ku suka eka Médecins Sans Frontières.

4

MPFUMELELO WA TILAYISENSE LETI BOHAKA

Loko murhi wa ha ri ehansi ka mfanelo wo xava no xavisa, mfumo wu nga nyika tilayisense eka vaendli va mirhi leyi nga dumangiki ku endla murhi wolowo – kwalaho yi tshova mfanelo wo xava no xavisa wo hlawuleka. Tilayisense leti ti vuriwa tilayisense leti bohaka (langutisa swo tala eka pheji 5).

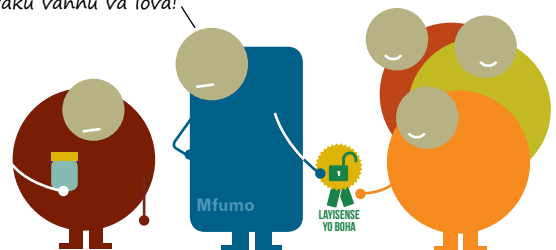
Nawu wa matiko ya misava wu pfumelela tilayisense teto leti bohaka ku nyikiwa kuya hi swiboho swihi na swihi leswi bohiwaka hi mfumo. Xiphiko hi leswaku nawu wa mfanelo wo xava no xavisa eAfrika Dzonga a wu si tshamiseka. Nawu wa mfanelo wa hina wo xava no xavisa wu pfumelela tinxaka timbirhi ta tilayisense leti bohaka: matirhiselo ya mfumo (xiyenge xa 4) na swikombelo swa xiyenge xa vunharhu ekhoto (xiyenge xa 56). Laha xiyenge xa 4 xi endlaka swi olovela mfumo ku nyika tilayisense leti bohaka ku tirhisiwa eka ximakiwa xo duma hi mfumo, xiyenge xa 56 xi pfumelela ntsena tikhoto ku nyika tilayisense leti bohaka ehansi ka swiyimo swo karhi – ku nga loko mfanelo wo xava no xaviwa wu tlangisiwa. Ku yisa emahlweni, ndlela yo nyika layisense hi ku tirhisa tikhoto swi hlangahlanganile.

Xiboho xa Doha (langutisa pheji 13) xi ri: “Xirho xihhi na xihhi xi na mfanelo yo nyika tilayisense leti bohaka na ntshuxeko ku boha swivangelo leswi loko ku tilayisense teto ti nyikiwile”. Xi tlhela xi hlamusela leswaku

tilayisense leti bohaka ti nga tiyisiwa eka “mhangu ya xihatla ya rixaka” na “swiyimo swa xihatla swinene” na leswaku matiko ya nga teka xiboho xa leswi va swi vulaka hi mathema ya xihatla no hatlisa. Xiboho xi hlamusela kahle leswaku ntungu wa HIV na TB wu ringanela kuva mhangu ya xihatla ya rixaka. Kutani swi le rivaleni leswaku nawu wa Afrika Dzonga wu nga cinciwa ku endla swi olova ku nyika tilayisense leti bohaka.

Nawu wa mfanelo wo xava no xavisa wa Afrika Dzonga wu fanele ku hlamusela swi va erivaleni ku pfumelela tilayisense leti bohaka laha minxavo yi durhaka, na le ka timhangu ta rihanyo ra vaaki na mhangu ya xihatla ya rixaka laha mirhi yi sirheleriwaka hi mfanelo wo xava no xavisa. Endlelo ro nyika tilayisense leti bohaka ri fanele ku olovisiwa na mpimo wu fanele ku vekiwa eka tilayisense teto.

Xana a wu swi voni leswaku vanhu va lova!

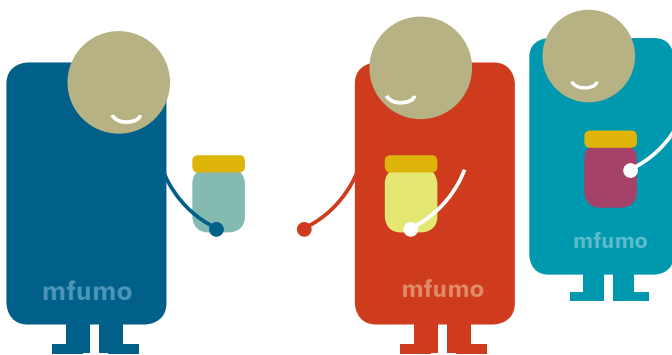
ENDLA SWI OLOVA KU XAVA MIRHI NO RHUMELA EMATIKWENI

Nawu wa matiko ya misava wu pfumelela tinxaka to hlawuleka ta tilayisense to xava no rhumela leti bohaka. Kutani, loko hi lava ku rhumela murhi eNdiya, hi ta lava tilayisense hi timbirhi leti bohaka ku rhumela eNdiya na layisense leyi bohaka eka ku xava yi ta eAfrika Dzonga.

Leswi a swi tali ku koteka. Ku vile ntsena endzhaku ka leswi vuriwaka Xiboho xa Nhlanguano wa Mabindzu ya Misava hi 30 Mhawuri 2003 "30 August 2003 World Trade Organization Decision" leswaku swipimelo swin'wana mayelana na ku xavisela ematikweni mfanelo wo xava no xavisa mirhi swi susiwile. Hambi leswi swipimelo leswi susiweke, Afrika Dzonga a yi si nghenelela eka minkateko yintshwa yo xava mirhi no rhumela ematikweni hi mali yo chipa.

Afrika Dzonga, yi nga faneki na matiko man'wana yo tala etikonkulu, yi na vuswikoti byo endla mirhi kuva yi rhumeriwa ematikweni. Afrika Dzonga yi nga tlhela yi lava ku tirhisa tilayisense leti bohaka ku rhumela laha tikweni, ngopfu-ngopfu ku rhumela tikhamphani leti tirhaka to endla swiengetelo swa mirhi. Kwalaho i swa nkoka leswaku hi cinca nawu wa hina ku tirhisa nkateko wa Xiboho xa 30 Mhawuri 2003 ku vona leswaku kuna minxavo ya le hnasi na ku engetela ku fikelela mirhi yo ponisa vutomi.

Nawu wa Afrika Dzonga wa mfanelo wo xava no xavisa wu fanele ku cincinwa ku pfumelela ku rhumela ematikweni na laha kaya tanihi leswi kumekaka eka nawu wa matiko ya misava (ngopfu-ngopfu ehansi ka swiyimo swa Xiboho xa 30 Mhawuri 2003). Hambi leswi Afrika Dzonga yi faneleke ku tekelela eka endlelo ra Xiboho xa 30 Mhawuri 2003, yi fanele ku tlhela yi tshikeleriwa eka World Trade Organization nakun'wana ku kuma endlelo ro tirhiseka swinene.

Ku kuma vuxokoxoko hixitalo na matimu ya swa nawu na hilaha nawu wa Afrika Dzonga wa mfanelo wo xava no xavisa wu lavaka ku cincinwa, langutisa webusayiti ya pfumba ra hina eka: fixthelaws.org.za

MIRHI YI CINCA VUTOMI

Xifaniso hi Adam Malapa.

Xitori xa Thabiso

Thabiso Tamane i Mukriste, na murhandzi wa bolo ya milenge no tsakela vanhu. U tirha tanihi Prevention and Treatment Literacy Practitioner e TAC eKurhuleni.

“Loko ndzi sungula ndzi ta eka TAC a ndzi fanele ku dyondza ku tolovela no tirha na vanhu vo huma eka matimu yo hambana, vukhongeri na nhlavutelo wa rimbewu. [Kambe] a ndzi bohekangi ku lahla leswi a ndzi tshembhela eka swona,” ku vula Thabiso. “Naswona ndzi amukeriwile hi vatirhi kulorhi va makhomureti. Kuva xiphemu xo lwisana na HIV/AIDS ku vile naswona ka hari nchumu wa kahle evuton'wini bya mina. Ndzi dyondze swo tala hi HIV/AIDS na timfanelo ta ximunhu, [swilo] leswi a ndzi nga ta swi tiva loko a ndzi nga ri xiphemu xa TAC.”

“Ndza swi tiva leswaku HIV yi nga lawuriwa ... hi ku tirhisa ti-ARV no hanya kahle. [Xin'we xa swiyimo swa le henhla eka ntirho wa mina i ku vona un'wana] [loyi a teke] etlilini a ri kusuhi no fa kutani endzhaku ka tin'hwetl loko a sungurile ku nwa mirhi, a sisimukile laha u nga hluleka no swi vona kuri va hanya na vuvabyi lebyi nga tshungulekiki. Sweswo swi kahle.

“Xitsundzuxo xa mina eka muganga, naswona ngopfu-ngopfu vavanuna: Vakulukumba, hinkwerhu a hi kamberiwani HIV ku endlela ku tiva xiyimo xa hina xa HIV. Ku tiva xiyimo xa wena ... swi nga pfuna ku ponisa vutomi hikuva u nga sungula vutshunguri ka ha ri na nkarhi.”

Ku vutisiwa swivutiso hi Luckyboy Nkhondwane

VAHLURI NA VAHLURIWA

Rhengu ra 1

Mfanelo wo xava no xavisa wu tirhisiwa rosungula na minhlanganiso yintshwa

Tikhamphani ta mirhi ti teke nkateko wa mfanelo wo xava no xavisa eka ku tirhisiwa rosungula na minhlanganiso yintshwa ku engetela ku tshikeleriwa hi mirhi yin'wana. Hi kuya hi ntwanano wa TRIPS ximakiwa lexi nga na mfanelo wo xava no xaviwa xi fanele ku kombisa "rinoko", "goza ro tshula" no va na vuswikoti bya "vuswikoti bya vumaki". TRIPS a yi lavi tiko ri nyika mfanelo wo xava no xavisa eka minhlanganiso leyi tirhisiwaka rosungula na yintshwa. Entiyisweni, matiko ya hlamuserile swilaveko swa "rinoko" na "goza ro tshula" hi tindlela to hambana.

1

India

Nawu wa le Indiya wu swi veka erivaleni ku sivela mfanelo wo xava no xavisa eka minhlanganiso leyi tirhisiwaka rosungula na leyintshwa eka mirhi leyi nga kona. Mhaka yo fana na leyi a yi fikeleli swiyimo leswi lavekaka swa "rinoko" kumbe "goza ro tshula".

2

Afrika Dzonga

Afrika Dzonga a yi swi veki erivaleni ku pfumelela nhlanganiso lowu tirhisiwaka rosungula na lowuntshwa mfanelo wo xava no xavisa, kambe a yi swi sivele. Afrika Dzonga yi fanele ku alela ntshikelelo wo nghenisa datara ntsena, lowu nga tlhela wu sivela mphikizano wa mirhi leyi nga dumangiki.

Rhengu ra 2

Tilayisense leti bohaka no rhumela laha tikweni ko fambisana

Hi kuya hi TRIPS, matiko ya na mfanelo wo nyika tilayisense leti bohaka (langutisa pheji 5) ku pfumelela muendli wa mirhi yo angarhela na/ku rhumela mirhi laha kaya ehansi ka mfanelo wo xava no xavisa. Ku yisa emahlweni, tiko rin'wana na rin'wana ri na ntshuxeko wo teka xiboho xa swivangelo swo nyika tilayisense teto. Matiko ya pfumeleriwa ku nyika tilayisense leti bohaka ku rhumela mphakelo wa mirhi ematikweni laya hlulekaka ku endla mirhi yo ringanela hi minxavo yo chipa. Xihlawulekiso xin'wana xa nawu wa matiko ya misava xi tiviwa tani hi ku rhumela laha tikweni ko fambisana. Milawu yo rhumela laha tikweni ko fambelana yi pfumelela matiko ku rhumela laha tikweni mfanelo wo xava no xavisa mirhi ku suka eka matiko man'wana loko yi chipile ku tlula leyi xavisiwaka laha tikweni.

1

Indiya

Nawu wa mfanelo wo xava no xavisa wa Indiya wu pfumelela xiphemu lexi nga na ku tsakela ku endla layisense leyi bohaka. Indiya yi pfumelela layisense leyi bohaka ku nyikiwa loko ku tlulaka mfanelo wo xava no xavisa wu nga ri kona eka vaaki hi nxavo wo twala. Ehansi ka nawu wa Indiya tilayisense leti bohaka ku tumbuluxa no rhumela swa pfumeleriwa ematikweni lawa ya nga na vuswikoti lebyi nga ringaniki byo tumbuluxa.

2

United States

United States yi na endlelo ro olova eku nyikiweni ka tilayisense ta "matirhiselo ya mfumo", muxaka wo hlawuleka wa tilayisense leti bohaka. Leswi swi katsa ku fikelela swilaveko swa rihanyo na vuhlayiseki. Tiko a ri swi veki erivaleni ku pfumelela tilayisense leti bohaka eka ku rhumela, naswona ku hava ku tiyisisa eka loko ku rhumela laha tikweni swi pfumeleriwa. US yi ya emahlweni yi tisa ntshikelelo eka matiko laya ha hlulukaka kuva ya nga tirhisi tilayisense leti bohaka no rhumela laha tikweni ko fambisana.

Rhengu ra 3

Datara yo hlawuleka

Datara yo hlawuleka (langutisa nhlamuselo eka pheji 21) yi hlwerisa ku nghena ka mirhi leyi nga dumangiki emakete, hikuva yi nghenelela eka mfumo hi ku rhijisitaro mirhi yo ringana leyi nga dumangiki. A swi laveki hi ntwanano wa TRIPS. Hambiswiritano, eka mintwanano ya mabindzu ehansi ka minkanerisano, European Union na United States ya susumeta minkarhi yo leha ya datara yo hlawuleka.

1

India

Nawu wa Indiya a wu seketeli datara yo hlawuleka. Mfumo wa Indiya wu hlamusele leswaku ntwanano wa TRIPS a wu boheleli tiko ku nyika nsirhelelo wa vun'winyi bya nhundzu.

2

Afrika Dzonga

Nawu wa mfanelo wo xava no xavisa wa rixaka sweswi a wu nyiki datara yo hlawuleka. Afrika Dzonga yi fanele ku ala datara yo hlawuleka no alela ntshikelelo wihi na wihi ku wu nghenisa hi ku tirhisa mintwanano ya mabindzu

Indiya yi na rhekhodo ya kahle yo sirhelela rihanyo ra vaaki hikuva a yi nga pfumeleri matiko laya nga na matimba ya va byela kuri va endla yini. Yoridani, hi le tlhelo, yi hakela swi nyawula eka ku sayina mintwanano leyi nga na swipimelo. Afrika Dzonga yi wela exikarhi ka matiko lawa. Nawu wo cinca mfanelo wa hina wo xava no xavisa wu ta hi tshineta kusuhi na xikombiso xa Indiya, kambe loko hi pfumelela mintshikelelo ku suka eka United States na European Union hi nga tikuma hi ri eka muxaka wa ntshikelelo lowu Yoridani yi hlanganeke na wona.

3

Yoridani

Nawu wa Yoridani a wu pfumeleli swi va erivaleni kumbe ku sivela mfanelo wo xava no xavisa ya minhlanganiso leyi tirhisiwaka rosungula kumbe lowuntshwa. Kambe vumaki bya laha tikweni na vatirhela mfumo va vika leswaku tikhamphani titsongo ta mirhi ti endla xikombelo xa mfanelo wo xava no xavisa eYoridani tanihi datara yo hlawuleka (langutisa pheji 21) yi siverile mphikizano wa mirhi leyi nga dumangiki.

4

United States

United States yi na mavonelo ya leswaku minhlanganiso leyi tirhisiwaka rosungula na lowuntshwa yi fikelela swiyimo swa tiko eka mfanelo wo xava no xavisa. Nawu wa US wu pfumelela swi va erivaleni mfanelo wo xava no xavisa lowu.

Ntshikelelo eka minxavo ya mirhi

Hi 2006, Indiya yi bakanyile xikombelo xo xava no xavisa hi Novartis eka mfanelo wo xava no xavisa Gleevec, murhi wa nkoka eka vuthsunguri bya mfukuzana. Xikombelo xi bakanyeriwe etlhelo hikwalaho kova Gleevec yi ri muxaka wuntshwa wa mirhi leyi nga kona naswona kwalaho yi hluleka ku fikelela swipimelo swo tika swa Indiya eka mfanelo yo xava no xavisa. Hi nkarhi wolowo Novartis a yi koxa US\$26,000 hi movabyi hi lembe eka Gleevec. Hi le tlhelo, tinxaka ta Indiya ta mirhi yo angarhela a ti xavisiwa hi US\$2,100 (92% hi ku chipa). Ku hlamula, Novartis yi endle xivielo xa xinawu ku tlhontlha matirhelo ya swiyimo swa Indiya swa mfanelo wo xava no xavisa. Hi 2007 khoto ya Indiya yi yimise nawu wa mfanelo wo xava no xavisa wa tiko no kanyela etlhelo xikoxo xa Novartis. Novartis yi tlhontlhana na xibohe xa khoto.

3

Afrika Dzonga

Afrika Dzonga yi pfumelela hi xithekiniki eka tilayisense leti bohaka ku sivela ku tlangisiwa ka mfanelo wo xava no xavisa kambe a swi le rivaleni ku yi pfumelela tanihi hi ndlela yo sirhelela rihanyo ra vaaki. nakambe, nawu wa Afrika Dzonga wa mfanelo wo xava no xavisa a wu nyiki swi va erivaleni tilayisense leti bohaka ku rhumeriwa ematikweni. Ku rhumela laha tikweni ko fambisana swi nyikiwa ehansi ka Nawu wa Afrika Dzonga wa Mirhi.

4

Yoridani

Yoridani yi nga nyika tilayisense leti bohaka ku ririsa ku xanisiwa ka mfanelo wo xava no xavisa, kumbe ku hlamula eka mhangu ya xihatla ya rixaka. Hambiswiritano swilaveko swa datara yo hlawuleka swi nga tirha tanihi xirhalanganyi eka tilayisense leti bohaka. Nawu wa Yoridani wu sivela ku rhumela laha tikweni ko fambisana ku ri hava mpfumelelo wa mukhomi wa mfanelo wo xava no xavisa.

Ntshikelelo eka minxavo ya mirhi

Fluconazole i murhi wa nkoka ekutshunguleni mavabyi laya fambelanaka na HIV. Hi 2000, Pfizer a yi xavisiwa hi R29 hi philisi. Hambiswiritano, tinxaka tihi na tihi a ti kumeka eThailand i R2 hi philisi (93% hi ku chipa). Treatment Action Campaign (TAC) yi kanetamile na mfanelo wo xava no xavisa wa Pfizer hi ku xava fluconazole kusuka eThailand ku ta hangalasiwa eAfrika Dzonga. Eku heteleleni, Pfizer yi sungule ku nyikela fluconazole eka xiyenge xa rihanyo ra vaaki xa Afrika Dzonga.

3

United States

Nawu wa mfanelo wo xava no xavisa wa rixaka wa US wu nyika ntlhanu wa malembe ya datara yo hlawuleka eka ku nghenelela kuntshwa ka khemikali. Nhlanganiso lowu tirhisiwaka rosungula na lowuntshwa mfanelo wo xava no xavisa hakanyingi wu kuma malembe manharhu ya datara yo hlawuleka.

4

Yoridani

Loko ka ha ku joyiniwa hi WTO hi 2000, Yoridani yi tumbuluxile ntlhanu wa malembe ya datara yo hlawuleka. Hi 2001 Yoridani yi sayinile ntwanano wa mabindzu na US no tumbuluxiwa malembe manharhu yo engetela ya datara yo hlawuleka.

Ntshikelelo eka minxavo ya mirhi

Minxavo ya mirhi eYoridani yi engetelekile hi 20% ku sukela hi 2001 hikwalaho ka sunguriwa ka datara yo hlawuleka. Exikarhi ka 2001 ha 2007 mirhi leyi a yi ri hava mphikizano wa leyi yi fanaka na yona yi ringanyetiwa kuva yi durhele tiko ntsengo wo engetela wa le exikarhi ka USD\$6.3m na \$22.04m.

TILWELWI

EHENHLA KA VAXAVISI VO HLUPHA

Ntwanano wa TRIPS wu vile nchumu wo ttherisela endzhaku ku fikelela mirhi. Sweswi matiko laya ha hluvukaka ya le hansi ka ntshikelelo ku suka eUnited States na European Union ku amukela swipimelo swa mabindzu swo yisa emahlweni swa “TRIPS-plus”. Loko swipimelo swintshwa leswi swi nghenisiwa, dzana ra magidi ya vanhu va ta lahlekeriwa hi vutshunguri byo ponisa vutomi.

Hi N'wendzambahala 2010, madzanadzna ya MaKenya a va kombisa ku vilela eNairobi ehenhla ka Ntwanano wa Mabindzu wo Tshunxeka wa EU-India. Xifaniso hi Paul Davis.

Ku vuriwa yini hi “TRIPS-plus”?

Ntwanano wa TRIPS wu tiyisisa nsirhelelo wa vun'winyi bya nhundzu (IP) hi ku engetela nkarhi wa mfanelo wo xava no xavisa kuya eka 20 wa malembe no pfumelela tikhamphani to endla mirhi kuva yi humelerisiwa na swimakiwa swi va na mfanelo wo xava no xaviwa. “TRIPS-plus” i tipholisi leti tiyisisaka kumbe ku lehisa timfanelo ta IP kumbe leti nyikaka swipimelo swo tiya swo sungula ka ku tirhisiwa. Tipholisi leti ti hundza eka leswi lavekaka ehansi nawu wa matiko ya misava, tanihi leswi hlamuseriweke eka ntwanano wa TRIPS.

United States na Yuropa, kaya ra tikhamphani to tala letikulu ta mirhi, ya tala ku sindzisa swipimelo swa

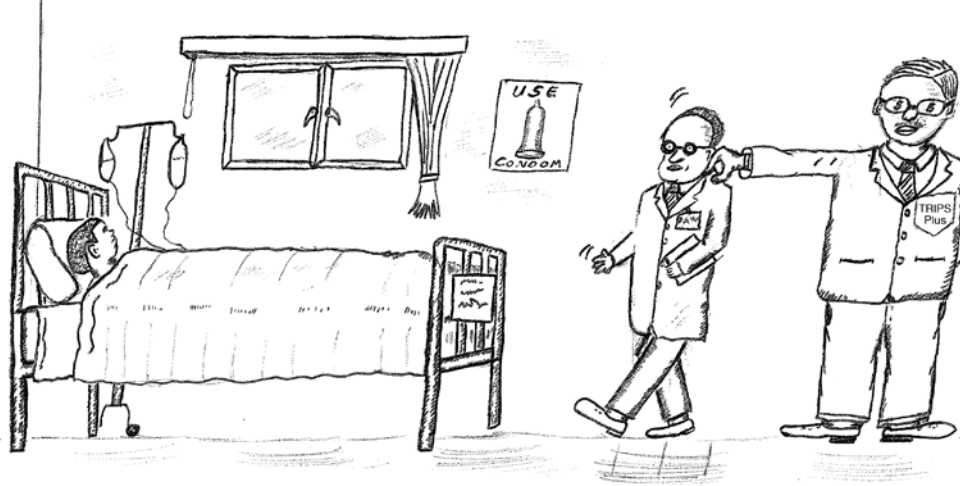
TRIPS-plus hi nkarhi wa minkanerisano ya mabindzu na matiko lawa ya ha hluvukaka. Mintwanano yeleyo mintwanano ya mabindzu hakanyingi yi vuriwa Mintwanano ya Mahala ya mabindzu (Free Trade Agreements) [FTAs], kumbe Mintwanano ya Ntirhisano ya Ikhonomi (Economic Partnership Agreements) [EPAs]. Yo tala ya matiko lawa ya nga le vuswetini ya tshembhela eka timakete to fuma ta United States na European Union ku xava nhundzu ya vona. Hi ku tiva leswi, US na EU ya nyiika matiko lawa ku fikelela timakete hi le tlhelo wona ya kuma nsirhelelo wo engetela wa IP. Eka ku ringeta ku sirhelela tiikhonomi ta wona, matiko yo tala laya ha hluvukaka ya amukela ku cincana loku nga ringaniki, hambu swi vula ku onha rihanyo ra vaaki.

Swipimelo swa TRIPS leswi kumekaka eka mintwanano ya mabindzu ya sweswi swi katsa:

- ndlandlamuxa mfanelo wo xava no xavisa eka ximakiwa loko ntsariso wa xona wu tshameke wu ariwa;
- sindzisa tiko ku olovisa milawu yo nyika mfanelo wo xava no xavisa;
- yirisa mpfuno lowu a wu nyikiwile (mfanelo wo kanetana na mfanelo wo xava no xavisa wu nga si nyikiwa);
- ku endla swi tika eka matiko ku nyika tilayisense leti bohaka, leswi nga susumetaka mukhomi wa mfanelo wo xava no xavisa ku pfumelela ku tirhisiwa ka laha kaya kwihi na kwihi ka murhi;
- ku laveka ka datara yo hlawuleka (langutisa bokisi ra le tlhelo);
- tekika ka mirhi leyi nga dumangiki emindzilekanini ya matiko ya misava;
- endla swi olovela tikhamphani ta matio ya rixaka ku hakerisa mimfumo.

Swihlawulekisi swa TRIPS-plus swi tlhela swi humelela eka nawu wo lwisana na nhundzu ya vuxisi leyi humelelaka eka tilevhele ta matiko, xifundzha na matiko ya misava. Nawu wa Kenya wo lwisana na Nhundzu ya Vuxisi, xikombiso, wu nghenswile hi 2008, wu vile na nhlamuselo yo anama ya nhundzu ya vuxisi leyi nga katsaka mirhi leyi nga dumangiki. Hambi leswi walweri va leswi va nga le ku tlhonthleni nawu lowu tanihi lowu nga riki enawini, nawu wo fana wa ringanyetiwa eka Muganga wa Afrika Vuxa (East African Community), na le ka Ntwanano wo alelana na nhundzu ya vuxisi wa matikonyingi (multi-country Anti-counterfeit Trade Agreement).

Loko TRIPS-plus yi nga vonaka yi nga tiviwi no va ya xithekiniki, tipholisi leti ti nga va na ntshikelelo wa ntiyiso eka minxavo ya mirhi. Xikombiso, Milawu ya TRIPS-plus leyi nghenisiweke hi 2001 Yoridani-United States FTA y anghenisile xandla eka 20% ko engeteleka eka minxavo ya mirhi eYoridani exikarhi ka 2001 na 2007. Datara yo hlawuleka (langutisa bokisi ra le tlhelo) hi yona yi nga soriwa ngopfu eka leswi; yi hlwerisile ntsariso wa tinxaka tih na tih ta 79% wa mirhi exikarhi ka 2002 na le xikarhi ka-2006. Mpfumaleko wa mphikizano wa mirhi leyi nga dumangiki wu sindzisa tiko ku tirhisa ntsengo wo engetela exikarhi ka USD \$6.3 na \$22.04 wa mamiliyoni eka mirhi.

Nhlamuselo hi Sizwe Nguqe.

I yini datara yo hlawuleka?

Ku endlela murhi lowu nga dumangiki ku tirhisiwa etikweni, muendli wa mirhi yo angarhela u fanele a sungula a tsarisa murhi. Ntsariso wa murhi wu lava muendli ku kombisa leswaku murhi wu hlayisekile no tirha kahle tanihi murhi lowu a wu ri na mfanelo wo xavisiwa eku sunguleni, no va wu endliwe ehansi ka swiyimo swa kahle nova wa nkoka. Kuva na vumbhoni eka leswi, muendli wa mirhi yo angarhela u fanele ku kombisa ejensi yo lawula mirhi ya rixaka – ku fana na South Africa’s Medicines Control Council – leswaku murhi wa vona wa fana na lowu nga le nawini. Loko mirhi yimbirhi yi ri na swiengetelo swo fana leswi tirhaka ku fana ehansi ka swiyimo swo fana, yi ta vuriwa yo ringanana.

Tanihi leswi muendli wo sungula a kombiweke ku tirha eka swikambelo, a swa ha bohi ku endla swikambelo swin’wana swa wihi na wihi. Entiyisweni, swikambelo swintshwa a swi nge vi na vumunhu tanihi leswi hi tivaka leswaku murhi wa tirha.

Hambiswiritano, United States na European Union ya le ku ringeteni ku cinca hi ku nghenisa swin’wana leswi vuriwaka datara yo hlawuleka. Hi ku sivela ku fikelela datara hi murhi xidzi eka nkarhi wo karhi, datara yo hlawuleka swi vula leswaku ndzinganano wa mirhi wu ri woxe a wu nge eneli ku tsarisa murhi wolowo hi nkarhi wolowo. Vaendli va mirhi leyi nga dumangiki a va nge pfumelerivi ku langutisa eka swikambelo leswi nga endliwa hi khamphani xidzi tanihi vumbhoni byo hlayiseka no tirha kahle. Handle ka loko muendli wa mirhi yo angarhela a endla swikambelo leswi nga riki na vumunhu swi tlhela swi durha, a va nge swi koti ku tsarisa murhi wa vona ku fikela loko nkarhi wa datara yo hlawuleka wu hela.

Datara yo hlawuleka yi khumbha ku tsarisiwa ka mirhi ku nga langutiwi loko murhi xidzi wa ha ri ehansi ka mfanelo wo xava no xavisa. Xikombiso, khamphani yo endla mirhi yi nga tsarisa murhi eAfrika Dzonga lowu veke etimakete ta misava malembe yo tala, kambe wu nga ri kona laha Afrika Dzonga. Hambi leswi mfanelo wo xava no xavisa wu nga helelaka hi nkarhi, murhi wa ha ta ringanela eka datara yo hlawuleka because hikuva wu ta tsarisiwa hi vuntshwa. I swa nkoka ku tsundzuka leswaku mfanelo wo xava no xavisa no tsarisa i swilo swimbirhi swo hambana: loko datara yo hlawuleka yi nge lehisi nkarhi wa mfanelo wo xava no xavisa, swi nga sivela ku tsarisiwa ka mirhi yo angarhela, ku nga langutiwi swiyimo swa mfanelo wo xava no xavisa.

Datara yo hlawuleka hi ndlela yin’wana wu nga khansela tilayisense leti bohaka. Hambi loko mfanelo wo xava no xavisa wu nga va ka na nkoka ku tlula ku humelerisa murhi lowu nga dumangiki, murhi wolowo a wu nge tsarisiwi no xavisiwa ku ri hava ndzinganiso.

Ku sukela hi 2007, mirhi yintshwa eYoridani swi durha exikarhi ka kwalomu ka mbirhi na khume ku tlula eka makhelwana Igipita, laha swipimelo swa TRIPS-plus swi ngenisiweke. Ku yisa emahlweni, FTA yi siverile Yoridani eka ku tirhisa ku oloveriwa ka TRIPS ku fana na tilayisense leti bohaka ku sirhelela rihanyo ra vaaki.

Swipimelo swa TRIPS-plus swi xungtea ku fikeleleka ka mirhi hikuva va endla swi tika eka mirhi leyi nga dumangiki ku nghena eka makete. Mpfumaleko wa mphikizano ku suka eka mirhi yo angarhela, minxavo ya mirhi yi tala kuva ehenhla swinene eka mimfumo yo tala na vanhu ku kota ku yi xava.

“India-EU FTA leyi ringanyetiweke yi na nxungeto eka mphakelo wa kahle wa mirhi yo angarhela, na vuswikoti bya hina byo fikelela eka mirhi yintshwa. Loko ku pfumelaka mirhi yo angarhela, ku tlula n’we wa mamiliyoni ya vanhu lava kumaka vutshunguri eAfrika Dzonga namuntglha, ku katsa na mina, a va nge kumi ti-antiretroviral. Hi tsembhela eka mirhi leyi ku tshama hi hanyile no va kahle.” - Vuyiseka Dubula, Matsalana Generali wa TAC.

Xifaniso hi malwandla ya Treatment Action Campaign Archive

Xana swi humelela kwihi leswi?

Swipimelo swa TRIPS-plus swi l eku langutisiweni emisaveni hinkwayo. Xikombiso:

- Matiko yo tala ya Latin American na Asia, xikan’we na Australia na New Zealand, ya le ku kanerisaneni Ntwanano wa Ntirhisano wa Trans-Pacifis (Trans-pacidifi Partnership Agreement) na United States. TPP yi ta sindzisa matiko ku endla swi olova ku kuma mfanelo wo xava no xavisa naswona a yi nge katsi mpfuneto hi timali wo sungula.
- Afrika Dzonga, tanihi xiphemu xa Nhlangoana wa Matiko ya le Dzongeni wa Afrika (Southern African Customs Union), yi le ku kanerisaneni hi EPA na European Union. Loko swipimelo swa TRIPS-plus swi nga tikombi swi lulamile, i swa nkoka leswaku vaaki valanga minkanerisano leyi ku vona leswaku swipimelo swo tano swa katsiwa.

Xana hi nga endla yini?

Swipimelo swa TRIPS-plus swi ta hi swivumbeko na tisayizi to tala. Swi nga humelela hi nawu wa rixaka; tanihi xiphemu xa mintwanano ya mabindzu ya matiko ya misava; kumbe tanihi xiphemu xa mintwanano ya swifundza na tipholisi. Ku endla ku lwisana na swipimelo leswi hi ndlela yo humelela, i swa nkoka kuva hi valanga swiendlo swa mfumo wa hina, na mimfumo ya matiko man’wana. Hi fanele ku twisisa loyi a susumetaka nsirhelelo wo engetela eka vun’winyi bya nhundzu na leswaku i xivumbeko xihhi.

Mintwanano ya mabindzu yi tala kuva ya xihundla. Ku fikelela mahungu swi ve na ku humelela eka valweri lava a va alana na swipimelo swa TRIPS-plus eka India-EU FTA na Ntwanano wa Ntirhisano wa Trans-Pacific. Lava endlaka mapfumba va fanele ku susumeta ku tirhela erivaleni eka ku endla swi koteka ku hlamula kahle.

Loko hi lava ku tilwela ehanhla ka swipimelo swa TRIPS-plus, ku endla tano loko Afrika Dzonga ya ha ri na nawu wa mfanelo wo xava no xavisa lowu nga tsakisiki swi fana no cukumeta mati ku suka eka xikepe lexi mbombomelaka. Ndlela yo antswa yo tiyisisa ku fikeleleka ka mirhi leyi hi yi lavaka i ku tiyisisa nawu wa hina wa mfanelo wo xava no xavisa ku katsa na ku olovisiwa ka TRIPS – na ku vona leswaku mfumo wa hina wu tirhisiwa hi ku olova loku.

Xihlovo: “All costs, no benefits: How TRIPS-plus patente rules in the US-Yoridani FTA affect access to medicines”, Oxfam Briefing Paper (March 2007). http://www.oxfam.org.uk/resources/issues/health/downloads/bp102_trips.pdf

Hi Nyenyankulu 2011 mintlawa ya Asian yi kombise ku vilele ehenhla ka swipimelo swa TRIPS-plus eka India-EU FTA. Magidi-gidi ya vanhu ya nghenelerile, ku katsa na UN Special Rapporteur eka mfanelo wa Rihanyo.

Xifaniso hi Jockey Kit.

India-EU FTA

Indiya yi tekiwa tanihi “khemisi ya n’walungu”. Tiko ri phakela mirhi yo angarhela ya xiyimo xa le henhla yo chipa ya HIV leyi tirhisiwaka edzongeni wa Afrika namuntlha. Indiya yi kota ku humelerisa mirhi yo tala leyi nga dumangiki hikuva tiko ri vumbile ku oloveriwa ka TRIPS ku va nawu wa rona wa mfanelo wo xava no xavisa. Nawu wa mfanelo wo xava no xavisa wa tiko wu pfumelela ku kanetana na mali ya mpfuno eku sunguleni na le ndzhaku; wu katsa milawu yo tiya ku boha leswi fanele ku xaviwa no xavisiwa; no pfumelela tilayisense leti bohaka. Vumaki bya mirhi yo angarhela bya Indiya byo tiya, lebyi vumbiweke ehansi ka Nawu wa Mfanelo wo xava no xavisa a TRIPS, na matirhiselo ya ku olova eka TRIPS yi vile na ku kanetiwa ko tika ku suka eka vumaki bya mirhi.

European Union yi susumeta swipimelo swa TRIPS-plus tanihi xiphemu xa India-EU FTA sweswi ehansi ka ku kanerisana. Ku engetela eka ntshikelelo wa EU eka khume ra malembe ra datara yo hlawuleka, FTA yi tlhela yi ringanyeta swipimelo swo tika. Leswi swi ta khumbha mani na mani loyi a khumbhekaka eka vuhumelerisi, vumaki na mphakelo wa mirhi lava ehleketeriweke ku tula vun’winyi bya nhundzu bya khamphani. Leswi swi vula leswaku hambu madokodela, titlilini, kumbe ti-NGO leti phakelaka vutshunguri ti nga voniwa tanihi leti tlulaka nawu loko khamphani yi twa onge mfanelo wo xava no xavisa wu tekeriwa ehansi.

Ku vile na swivilelo swa leswaku swipimelo swo tika swi nghenisiwa swi nga se engetela mhangu ya mirhi leyi nga dumangiki yi kumiwaka eka mindzilekano ya matiko ya misava. Leswi swi ta sivela mirhi yo ponisa vutomi ku fikelela eka

vavabyi lava nga na xilaveko. Hi 2008 mirhi leyi nga le nawini leyi nga dumangiki ku suka eIndiya ku hundza mindzelakano ya Yuropa yi khomiwile loko vakhomi va mfanelo wo xava no xaviwa va Yuropa va koxeke leswaku mirhi yi tulle mfanelo wo xava no xavisa. Tanihi leswi mirhi yo angarhela a yi yisiwa ematikweni ya Afrika na Latin American laha mfanelo wo xava no xavisa a yi nga tekeriwi enhlokweni, entiyisweni, a ku ri hava ku tula mfanelo wo xava no xavisa. Hambileswi EU na Indiya ya pfumeleke swa nkarhinyana ku pima ku tekiwa eka timhangu laha ku nga vumbhoni bya leswaku mirhi yi nga xaviseriwa emakete ya Yuropa, mhaka a yi si tshamiseka.

FTA yi nga tlhela yi katsa swin’wana leswi vuriwaka ndzima yo vekisa, leswi endlaka swi olovela tikhamphani ku hakerisa mimfumo. Leswi swi nga katsa vuswikoti ku fambisa kuya emahlweni eka tiforamu to hlawuleka ta le xihundleni handle ka tikhoto, kumbe ku hakerisa mfumo eka ku tula FTA hi yoxe. Ku katsa ndzimana ya vuvekisi eka India-EU FTA swi nga endla kuva na tinyimpi ta swa nawu, leswi nga hlwerisaka ku fikeleleka ka mirhi. Nxungeto wa goza ra swa nawu swi ri swoxe swi nga nyamisa mono wa mfumo wa Indiya ku suka eka ku landzelerisa tipholisi to takusiwa ka rihanyo ra vaaki.

Valweri va lwile ehenhla ka ku katsiwa ka swipimelo swa TRIPS-plus eka India-EU FTA. hikwalaho ka leswi, sweswi datara yo hlawuleka yi susiwile eka nhlokombhaka ya minkanerisano. Hambiswiritano, minxungeto yin’wana ya ha ri kona. Leswi matiko ya Afrika ya tshembhelaka swinene eka mirhi ya Indiya eka minongonoko ya vutshunguri, mimfumo na valweri va fanele ku burisana ehenhla ka swihlawulekisi swa TRIPS-plus eka FTA.

Hi Nyenyankulu 2011, ku tlula 2,500 wa vanhu va kombise ku vilela eNew Delhi hi ku seketela mfumo wa Indiya hi nkarhi wa minkanerisano ya Ntwanano wa Mabindzu wo Tshunxeka (Free Trade Agreement). A ku ri ku kombisa ku vilela eka matimu loku a ku khumba vanhu lava hanyaka na HIV/AIDS. Xifaniso hi Rico Gustav.

NYIMPI YA MISAVA HINKWAYO

Mapfumba yo humelela ya mfanolo wo xava no xavisa eka xiphemu xin'we xa misava yanga va na ntshikelelo wo pfuna vanhu eka matiko man'wana. Tanihi leswi TAC yi hlohloleleke van'wana khale, namuntlha hi nga kuma nhlonhotelo ku suka eka lewi fikeleriweke eka valweri va le Indiya na Thailand loko hi ri karhi hi lwa na milawu yo antswa ya mfanolo wo xava no xavisa. Ku cinciwa ko humelela ka Nawu wa Afrika Dzonga wa mfanolo wo xava no xavisa ku endla ku fikelela ka mirhi yo ponisa vutomi ku nga khutaza matiko man'wana hi le tlhelo ku endla swo fana.

Nandzu wa PMA: Tikhamphani ta mirhi ti sindzisiwile ku tlhelela endzhaku

Hi 1998 Pharmaceutical Manufacturers Association (PMA), xikan'we na 40 wa tikhamphani to endla mirhi ta matiko ya misava, ti yile ekhoto ehenhla ka Afrika Dzonga ku yimisa ku simekiwa Nawu wo Lawula Mirhi na Swidzidziharisi leswi Fanaka (Medicines and Related Substances Control Amendment Act) wa 1997. Nawu lowu wu pfumelela ku cinciwa ka mfanolo wo xava no xavisa mirhi na mirhi leyi nga dumangiki loko mfanolo wo xava no xavisa wu hundzeriwe hi nkarhi, mirhi yo angarhela leyi rumeriwaka laha tikweni, na minxavo yo va erivaleni.

Treatment Action Campaign (TAC) yi lwile na mfumo, yi nyika nseketelo wa swa nawu, yi dyondzisa swirho hi mibindzulo eka vumaki bya mirhi, no lulamisa ku kombisa ku vilela. Ntshikelelo wa tirhile. Hi 19 Dzivamisoko PMA yi surisile goza ra khoto.

Ku hlula loku ka TAC na mfumo wa Afrika Dzonga ku vile ntshikelelo lowukulu eka vumaki bya mirhi ematikweni ya misava. Swi pfunile ku vumba matimba laya heteleleke hi ntwanano wa Xiboho xa Doha emakumu ka 2001.

TAC na Khomixini ya Mphikizano

Hi 2002 mphakelo wa n'hwetwa wa xiyenge xo sungula xa ti-antiretroviral (ti-ARV) a wu durha ku tlula R2,000 eka Xiyenge lexi nga riki xa Mfumo xa Afrika Dzonga – ti-ARV a ti nga kumeki eka xiyenge xa mfumo. Hikwalaho ka leswi, vanhu vo tala lava nga na HIV lava a va hluleka ku tixavela mirhi va vabye swinene kutani va fa.

TAC na AIDS Law Project (ALP) yi endla xivilelo na Khomixini ya Mphikizano ehenhla ka tikhamphani timbirhi ta mirhi leti nga na vutihlamuleri bya minxavo leyi ya le henhla, GlaxoSmithKline na Boehringer Ingelheim. Hi Nhlangua 2003, Khomixini yi kume vumbhoni byo seketela swihello swa leswaku minxavo a yi nga ri kahle no kombisa leswaku va ta hundzisela xivilelo emahlweni.

Ku vona swilo swi nga fambi hi ndlela no va kumbexana ku chaviwa vuhumelerisi byo biha, GlaxoSmithKline na Boehringer Ingelheim va pfumerile ku nyika nhlayo ya tilayisense eka vaendli va mirhi leyi nga dumangiki. Ku vile ku humelela lokukulu eku lweleni ka ku fikelela mirhi yo xaveka.

Namuntlha, mfumo wu hakela ku tlula R100 hi munhu eka mphakelo wa n'hweti wa vutshunguri bya antiretroviral.

Indiya yi alana na Novartis

Hi 2007, khamphani yo endla mirhi ya Novartis yi tlhonthlile xiyenge xa 3d xa Nawu wa Indiya wa mfanelo wo xava no xavisa, leyi sunguleke ndlela yo tika eka mfanelo wo xava no xaviwa ka mirhi, yi vula leswaku yi tlule swiboho swa mabindzu ya matiko ya misava.

Ku hlamula, vakombisi ku vilela va sungule pfhumbha ra matiko ya misava, eku heteleleni va hlula Novartis. Loko khamphani a yi hlurile, leswi a swi ta langutela ehansi swipimelo swo tika swa mfanelo wo xava no xaviwa. Swipimelo leswi swi lava leswaku mfanelo wo xava no xavisa wu nyikiwa ntsena eka mirhi leyi nga yintshwa no va yi tshuriwile, ku tlula ku cinca eka kumbe minhlanganiso eka mirhi leyi nga kona. Ku hlula eka khampani a ku tava ku hungutil eku fikelela ka mirho yo tala yo chipa.

Ku landzela, khamphani yin'wana ya mirhi, GlaxoSmithKline, yi susile swikombelo swa mfanelo wo xava no xavisa abacavir, ARV ya vumbirhi ARV, na trizivir, ARV ya muxaka wa vunharhu a tirhisa vutshunguri byo sungula na bya vumbirhi. Van'wana va tshembha leswaku GSKa yi lava ku papalata ku hluriwa hi mfanelo wo xava no xavisa, loku nga onhaka matshalatshala eka

ku landzelela swikoxo ematikweni laya nga na swiyimo swa le hansi.

Thailand, Brazil na tilayisense leti bohaka

Malaysia, Indonesia na tsevu wa matiko ya Afrika ya nyikile tilayisense leti bohaka to humelela eka ti-ARV ta xiyenge xo sungula. Kambe eThailand a ku ri tiko ro sungula ra lava holaka miholo yo vonaka ku nyika tilayisense eka minxavo ya xiyenge xa vumbirhi.

Matshalatshala yo sungula ku nyika tilayisense ta didanosine a ya humelelangi hikwalaho ko chava ku tlherisela eka mabindzu ku suka eka United States. Hambiswiritano, va lweri va susumetile, naswona eku sunguleni ka 2007, vurhangeri byintshwa bya Thailand byi rhangerile ndzawulo ya rihanyo ku nyika tilayisense leti bohaka ta efavirenz, lopinavir/ritonavir, na clopidrogel.

Khutaziwa hi ku humelela ka Thailand, Brazil yi humesile layisense leyi bohaka ya efavirenz endzhakunyana.

Hambi leswi a ku ri na ntshikelelo wa ntungu wa HIV, Afrika Dzonga a yi si tshama yi nyika layisense leyi bohaka eka mirhi ya antiretroviral. Milawu ya mfanelo wo xava no xavisa ya Afrika Dzonga yi fanele ku cinciwa ku endla swi olovela tikhoto ku nyika tilayisense leti bohaka.

Valweri va Thai na Indiya va kombisile ku vilela eka kuva va nga tsaki eku lweni na ku fikeleleka ka mirhi. Swifaniso hi Jockey Kit.

Vaendli va maphumba va hlurile tinyimpi to tika ta xinawu, hambi leswi ku vile na kuya emahlweni ka ku kaneta ku suka eka vumaki bya mirhi na nxungeto wo yirisa mintwanano ya mabindzu. I ku vumba ku suka eka ku hlula ka sweswi ntsena – hi ku alela swipimelo swo tsana swa mfanelo wo xava no xavisa, hi ku nyikela tilayisense leti bohaka, na ku kanetana na swihlawulekisi swa TRIPS-plus – matiko laya ha hluvukaka ya nga vumbaka matimba laya nga taka ya nga yimisiwi. I nkarhi Afrika Dzonga yi khutazeka no endla ku cinca loku faneleke eka Nawu wa Mfanelo wa hina wo xava no xavisa.

Xitsalwana lexi xi suka eka xitsalwana xa Brook Baker (<http://www.healthgap.org/>)

Hilaha milawu yi endliweke ha kona

Tipholisi tintshwa

Nhlangano wa tipolitiki

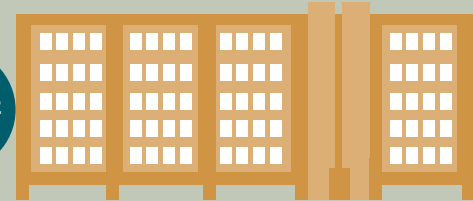

Goza ra 1

Tiphilisi tintshwa ti tala ku sungula hi minhlangano ya tipolotiki. Kutani, xikombiso, ANC yi tibohile eka National Health Insurance (NHI) eka nhlengetano ya le Polokwane 2007. Ku sukela loko ANC yi fuma eAfrika Dzonga, swa olova ku susumeta tipholisi kuva eka mfumo.

Hakanyingi, tindzawulo ta mfumo, hambi leswi ku nga riki nkarhi hinkwawo, ti komisa miehleketo ya pholisi ya tona eka mhaka yo karhi eka tsalwa ra makanelwa leri vuriwaka 'Green paper'. Minhlangano ta tipolotiki, minhlangano yo yimela vatirhi, minhlangano ya vaaki ku fana na TAC, na swirho swa vaaki ya rhambiwa ku hlaya no nyika mavonela eka tsalwa leri.

Tindzawulo ta mfumo

Goza ra 2

Goza ra 3

I-Green paper

Goza ra 4

I-White paper

Endzhaku ka loko mavonelo ya kumekile eka 'green paper', ndzawulo leyi faneleke ya mfumo kumbe xipanu xo hlawuleka xa ntirho xi nga lulamisa 'White paper'. 'White paper' ya kongoma ku tlula 'Green paper' no nyika mhaka yo enta eka pholisi leyi ringanyetiwa. Minhlangano leyi nga na ku tsakela yi komberwa ku nyika mavonelo eka 'White paper'. Tikhomiti ta palamente leti faneleke na tona ti nyika mavonelo hi nkarhi lowu. Mavonelo lawa hinkwawo ya tlheriseriwa endzhaku eka ndzawulo ya mfumo leswaku yi ta hetisisa pholisi.

Minkarhi yo tala milawu yinstwa yi endliwa ntsena loko tipholisi ti hetisiwile. Hi National Health Insurance (NHI), xikombiso, minkaerisano hinkwayo ku fika sweswi yi vile eka pholisi. Ku cinca ka Nawu wa Afrika Dzonga lowu NHI yi wu lavaka wu ta va kona ntsena loko endlelo ra pholisi ri hetisiwile.

Milawu yintshwa

Hi ku landza ndlela ya pholisi, tanihi leyi hlamuseriwaka eximatsini, ku cinca kun'wana ka nawu ku tala ku laveka ku endla ku simekiwaka loku ka pholisi yintshwa. Kutani, ndzawulo ya mfumo leyi faneleke yi endla mpfapfarhuto wa nawumbisi. Nawumbisi wu ta tshama wu ri mpfapfarhuto wa nawumbisi ku fikela loko wu yisiwa ePalamente.

Endzhaku ko amukeriwa hi Khabinete ku pasisiwa, nawumbisi wu yisiwa eka yindlo leyitsongo ta Palamente (Huvo yo endla Milawu) no kandziyisiwa eka Gazette ya Mfumo. Swiyenge leswi nga na ku tsakela, ku katsa vaaki, va nyikiwa nkarhi wo nyika mavonelo eka mpfapfarhuto wa nawumbisi; nkarhi wun'wana nawumbisi wa kumeka eka vaaki ku nyika mavonelo wu nga si yisiwa ePalamente.

Goza ra 3

Komiti ya palamente leyi faneleke sweswi yi kambela nawumbisi no tekela enhlokweni mavonelo ku suka eka minhlangano ta tipolotiki na vaaki. Nkarhi wun'wana leswi swi nga katsa mintshamo ya vaaki. Komiti leyi yi nga ringanyeta nawumbisi, ku alana kumbe ku endla ku cina eka nawumbisi ku fikela loko va yi ringanyeta, yi vhoteriwa eka Huvo yo endla Milawu. Loko Huvo yo endla Milawu yi pasisa nawumbisi, yi rhumeriwa ePalamente (NCOP, kumbe Huvo ya Swifundzha ya Rixaka) laha ku cinca kun'wana ku nga ringanyetiwa. Nsusumeto wa NCPO, na vuswikoti byo cinca ku nga ri ku ringanyeta ntsena, swi tiyisisa muxaka wa nawumbisi lowu nga le ku langutisiweni.

Goza ra 2

Palamente

Goza ra 5

Loko nawumbisi wu pasisiwile hi Palamente, wu fanele wu sungula wu nghenisiwa wu nga si va nawu. Leswi swi vula leswaku Phuresidente u fanele ku sayinela nawumbisi no kandziyisa siku ro nghenisiwa eka Gazette ya Mfumo. Ku suka eka siku ro nghenisiwa, nawumbisi wuntshwa wu va nawu.

Goza ra 4

Mahungu ku suka eTAC Limpopo

Xifaniso hi Tony Baloyi.

Rhavi ra TAC eka Homu ri famba ndyangu hi ndyangu

Hi 14 Mawuwana, rhavi ra TAC eka Homu ri endlile pfhumba ro nghena ndyangu hi ndyangi emugangeni wa ka Mapayeni. Nkongomo ra pfhumba a ku ri ku khansela ka HIV na ku kamberwa na ku sivela ku tluetiwa ka HIV ku suka eka manana kuta eka n'wana. Vatirhi va Rihanyo ku suka eTlilini ka Mapayeni va ngenelerile eka pfhumba leri.

Pfhumba ri humelerile hi ndlela leyi:

- Swirho swa rhavi ra TAC eka Homu ri ngenile yindlo hi yindlo ku nyika dyondzo eka mimbuyelo yo hatla ku kamberwa hi ku angarhela, kambe ngopfu-ngopfu eka vamanana lava biheke emirini. Va endlile tidyondzo ta vanhu ha van'we no hlamusela leswaku va nga nyikiwa vaongori na vakhanseri va HIV. “Loko u nga tsakelaka ku khanseriwa no kamberwa, leswi u swi lavaka i ku hi tivisa kutani hi ta rhumela mukhanseri endliwini ya wena,” Swirho swa TAC swi byela vanhu.
- Loko munhu a komberile ku khanseriwa, mutirhi la rhumeriweke wa TAC u beriwe riqingho eka selula ya yena. Mutirhi loyi wa TAC kutani a vitana muongori na mukhanseri wa HIV kutani a va rhumela eka yindlo leyi faneleke. Dyondzo yo helela yo khansela yi ta endliwa emafurheni ya yindlo ya munhu yoloye.

Pfhumba leri ri fikelela 264 va vanhu hi dyondzo yo dyondzisa vanhu ha un'we. 34 va vanhu va kamberiwile HIV naswona 12 va hundziseriwile kuya kamberwa TB.

TAC ya le Mariveni yi lwisana na madzolongwa ya le mindyangwini

Hi 19 Mawuwana, rhavi ra Treatment Action Campaign's (TAC's) ra le Mariveni ri endlile pfhumba emugangeni wa Shipungu ku lemukisa hi madzolongwa ya rimbewu (GBV). Leswi a swi landza swiviko swa maphorisa swa leswaku timhangu tinharhu ta GBV ti mangariwile eka muganga lowu wutsongo n'hweti na n'hweti.

Hi nkarhi wa rendzo ra ndyangu hi nayngu swirho swa TAC swi vone swihenhlo swa GBV. Timhangu tinharhu ti hundziseriwe eka mutirhi wa vaaki (social worker) wo kumeka eTlilini ka Mariveni. A hi timhangu hinkwato ti khumbhaka madzolongwa ya rimbewu. Eka mhangu yin'wana jaha a ri ba swirho swa ndyangu wa rona ku fika laha a va chavela vutomi bya vona. Eka mhangu yin'wana, mutsoniwa a khiyeleriwile na nkarhi wun'wana a tshama a ri hava swakudaya.

Hi 16 Mawuwana TAC yi tlhelele emugangeni ku landzelerisa swiviko leswi. Mutsoniwa a rhurhiseriwe eka ndhawu ya vuhlayiselo. Muntshwa loyi a lumbetiwa hi madzolongwa a langutisa hi vatirhiva vaaki naswona a ku vuriwa leswaku a antswa. Mutirhi wa vaaki u tlhele a kombisa leswaku, hi ku khutaziwa hi pfhumba ra TAC, vanhu va humelerile ku ta mangala timhangu tin'wana ta nhungu ta madzolongwa ya le mindyangwini.

Vamanana va TAC va tilulamisa

Hi Ravuntlhani 26 Mawuwana, TAC ya le Mopani yi vile na pfhumba ra mani na mani hi nkongomo wa “Hi hundzula vaxanisiwa kuva lava ponekei”. Xikongomelo a ku ri ku ololoxa madzolongwa na kuxanisiwa eka vuxaka. Vayimeri ku suka eka marhavi hinkwawo ya TAC eLimpopo va vule kona ku kanela hi tindlela to lwisana na madzolongwa ya rimbewu.

Pfhumba ri landzelerile nhlengeletano wa mune wa masiku wa vamanana va TAC laha va langutiseke timhaka to hlanya ta rihanyo. Vamanana lava veke kona eka nhlengeletano va bohe ku tirhisa nkarhi wun'wana na wun'wana – ku nga va etikerekeni, tinhlengeletano ta vaaki kumbe tindhawu ta swa rihanyo– ku dyondzisa van'wana hi mimbuyelo ya 'pap smears', no va khutaza ku teka nkarhi eka vukorhokeri bya swa rihanyo. Pap smears yi nga sivela ku kumeka u ri na mfukuzana ya xirho xivelekele xa wansati loko swa ha tshunguleka.

Pfhumba ri tlhele ri katsa ku avelana mahungu ya HIV na kuhangalasiwa ka tikhondomu eXidorobanini xa Giyani. Ntsengo wa 42,000 wa tikhondomu ta xinuna na 1,300 wa tikhondomu ta xisati wu hangalsiwile etirhenkeni ta mathekisi na le swimaketanini.

Switori swi kondlteriwile hi Shine Mabuza, Jennifer Milambo na Adam Malapa va TAC ya Mopani.

Hlaya swo tala hi mingiriko ya TAC eka TAC district blogs eka: <http://www.tac.org.za/district/>

SLIPS AND LADDERS

Directions: Place player markers on Start. Each player rolls the die once, and the player with the highest number begins game. For each turn, roll the die and move your marker the correct number of spaces. If you land on a spill or ladder, follow the directions. The first player to receive their medication wins! Good luck!

R60	R50	R40	R30 DrugCo uses data exclusivity rights to prevent generic manufacturers from replicating "Drug XX"	R20	R10	Finish Get your medicines here!
R70	R80	R90	R100	R110	R120 South Africa considers India-style patent act.	R130
R200 DrugCo discovers that "Drug XX" also treats "Disease Y" and is granted a new use patent	R190	R180 TAC advocates for better patent review	R170	R160	R150	R140
R210	R220	R230	R240 South Africa enters into bad trade agreements with the EU	R250	R260	R270
R350	R340 Compulsory license issued for the manufacture of "DrugXX" in SA, for export to neighbouring countries	R330	R320	R310	R300 DrugCo is granted a patent for a new formulation of an existing drug	R290
R360	R370	R380	R390	R400	R410	R420 DrugCo signs an agreement with the Medicines Patent Pool
Start here	R480	R470	R460	R450	R440	R430

You will need: One die (or write down 1–6 on 6 strips of paper and pick at random), marker for each player

SUPPORT TAC

WE NEED YOUR HELP

For more than a decade, TAC has campaigned for all South Africans to have better access to HIV/AIDS treatment, care and prevention programmes. TAC has received world-wide acclaim and numerous international accolades, including a nomination for a Nobel Peace Prize in 2004. In 2006 the New York Times called TAC "probably the world's most effective AIDS group".

FUNDING IS IN CRISIS

Funding for HIV/AIDS has been negatively affected by the global recession. The funding gap is growing fast and is now estimated to be over \$7.7 billion globally. In 2009, UNAIDS released studies on the impact of the economic crisis on HIV prevention and treatment programmes. The summary report states "the negative impact of the crisis on AIDS programmes is real and getting worse".

THE EPIDEMIC CONTINUES

People with HIV and TB continue to depend on TAC's education and campaigns - but we can't continue our work without your help. Be part of our struggle. Support TAC's work.

PLEASE DONATE

to Treatment Action
Campaign at
www.myggsa.co.za

DONATE AT WWW.MYGGSA.CO.ZA OR BY EFT:

NEDBANK | ACCOUNT NO: 128 405 1870
BRANCH: 195005 | SWIFT: NEDSZAJJ

TAC
TREATMENT ACTION CAMPAIGN

